

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM II

KUJAWY

Redakcja historyczna: ROMAN CZAJA
Redakcja kartograficzna: ZENON KOZIEŁ

ZESZYT 3

FORDON

Autorzy

EMANUEL OKOŃ, RADOSŁAW GOLBA, ROMAN CZAJA,
ZENON KOZIEŁ, AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski AGNIESZKA CHABROS, ANNA MALESZKA

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME II

KUYAVIA

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing ZENON KOZIEŁ

Book 3

FORDON

Authors

EMANUEL OKOŃ, RADOSŁAW GOLBA, ROMAN CZAJA,
ZENON KOZIEŁ, AGNIESZKA PILARSKA

English translation AGNIESZKA CHABROS, ANNA MALESZKA

Recenzenci – Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

The scientific work financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name “The National Programme for the Development of Humanities”.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Korekta: Beata Antczak-Sabala

Proofreading:

ISBN 978-83-231-4743-5

Wydanie II, poprawione

Second edition, revised

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja / Editorial Office:

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. 56 611 42 95, fax 56 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja / Distribution:

ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń

tel./fax 56 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk / Print: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie	7	Introduction	8
--------------------	---	--------------------	---

I. CZĘŚĆ OPISOWA

Historia i rozwój przestrzenny miasta	9
Bibliografia historii miasta (wybór)	53
Opis map i widoków	58
Wykaz ilustracji i wykresów	62

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Fordon. Fordon. Plan katastralny 1863–1907	
2. Fordon. Rozwój przestrzenny miasta XV–XX w.	
3. Fordon. Okolice miasta 1781/1783–1787	
4. Fordon. Okolice miasta 1796–1802	
5. Fordon. Okolice miasta 1798	
6. Fordon. Okolice miasta 1896	
7. Fordon. Okolice miasta 1908–1909	
8. Fordon. Plan miasta i okolic 1923	
9. Fordon. Grodzisko w Wyszogrodzie 1889	
10. Fordon. Panorama miasta z lat 1738–1744	
11. Fordon. Fragment terenów Wójtostwa ze schematycznym planem miasta 1818	
12. Fordon. Fragment miasta 1861	
13. Fordon. Okolice miasta 1901	
14. Fordon. Projektowane osiedle w północno-zachodniej partii miasta 1918	
15. Fordon. Plan miasta 1937	
16. Fordon. Ortofotomapa 2013	
17. Fordon. Mapa topograficzna 2000	
18. Fordon. Zdjęcie lotnicze 2013	
19. Fordon z lotu ptaka 2008–2013	

I. DESCRIPTIVE SECTION

History and the Spatial Development of the Town	31
Bibliography of the history of the town (selection)	53
Description of maps and sights	60
List of figures and charts	63

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Fordon. Cadastral map, 1863–1907	
2. Fordon. The spatial development of the town in the 15–20th c.	
3. Fordon. The vicinity of the town, 1781/1783–1787	
4. Fordon. The vicinity of the town, 1796–1802	
5. Fordon. The vicinity of the town after 1798	
6. Fordon. The vicinity of the town, 1896	
7. Fordon. The vicinity of the town, 1908–1909	
8. Fordon. The map of the town and its vicinity, 1923	
9. Fordon. Gord in Wyszogród, 1889	
10. Fordon. Urban panorama of 1738–1744	
11. Fordon. A fragment of the Vogtship with the schematic town plan, 1818	
12. Fordon. A part of the town, 1861	
13. Fordon. The vicinity of the town, 1901	
14. Fordon. Planned residential estate in the north-western part of the town, 1918	
15. Fordon. Town plan, 1937	
16. Fordon. Ortophotomap, 2013	
17. Fordon. Topographic map, 2000	
18. Fordon. Air photograph, 2013	
19. Bird's-eye view of Fordon, 2008–2013	

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Fordonu jest trzecim zeszytem tomu *Kujany*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w roku 1968, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców atlasów w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w atlasach materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część atlasu stanowi część teksto-

wa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 580 miast z 20 krajów Europy (zob. lista atlasów: <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/bestaende/staedteatlanten.html>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski wydający atlasy miast małopolskich pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 34 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Fordonu spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu źródeł kartograficznych należą się Archiwum Państwowemu w Bydgoszczy, Miejskiej Pracowni Geodezyjnej w Bydgoszczy, Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu oraz Wydziałowi Geodezji i Kartografii Starostwa Powiatowego w Bydgoszczy.

Roman Czaja

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

The historical atlas of Fordon is the third book of the volume of *Kujavia* published within the series of *Historical Atlas of Polish Towns*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books dedicated to individual towns. The most important aim of the project is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
- 2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education institutions,
- 3) to promote knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the cadaster map from the pre-industrial period at a scale of 1:2500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region at a scale from 1:25 000 up to 1:100 000, a map of the spatial development of the city at a scale of 1:10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic

sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the history of a particular city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of over 580 towns from 20 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns and cities* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, work on the historical atlases was conducted by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and the Cracow team under the supervision of Prof. Zdzisław Noga that published atlases of towns of Lesser Poland. As a result of the research, thirty-four atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Fordon. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) and the Prussian State Library (Preußische Staatsbibliothek) in Berlin. We would like to express our special gratitude to the State Archive in Bydgoszcz, Municipal Geodetic Studio in Bydgoszcz, Nicolaus Copernicus University Library and the *Department of Geodesy and Cartography* of District Starosty in Bydgoszcz for their help in archival research and assistance in the search of cartographic materials.

Roman Czajka

The scientific work was financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

I. CZĘŚĆ OPISOWA

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

EMANUEL OKOŃ
współpraca Roman Czaja

Miasto Fordon – obecnie północno-wschodnia dzielnica Bydgoszczy – położone jest w południowej części Doliny Dolnej Wisły zwanej Doliną Fordońską. Od północnego zachodu krańców doliny stanowi Wysoczyzna Świecka ze zboczami dochodzącymi do prawie 60 m wysokości. Średniowieczne miasto leży na lewym brzegu Wisły, poniżej ujścia do niej rzeki Brdy, na tarasie wznoszącej się około 10–15 m ponad poziom Wisły. Miejsce gęble to urodzajne mady rzeczne oraz miejscami występujące piaszczyste kępy i zabagnienia¹.

Początki Fordonu sięgają średniowiecza, lecz osadnictwo na tym terenie ma znacznie starszą metrykę. Obozowisko z późnego paleolitu, związane z kulturą łowców reniferów (9000 p.n.e.), odkryto w pobliskim Palczu, najwcześniejsze ślady osadnictwa w okolicy miasta pochodzą natomiast ze schyłku środkowej i młodszej epoki kamienia, tj. mezolitu (6000–4500 p.n.e.) oraz neolitu (4500–1800 p.n.e.). W epoce brązu i wczesnej epoce żelaza osiedliła się tu ludność kultury łużyckiej (1300–400 p.n.e.)². Doliną Wisły, która od najdawniejszych czasów stanowiła ważny szlak komunikacyjny, w okresie wpływów rzymskich (początek n.e. – V/VI w.) biegło nad Bałtyk odgałęzienie szlaku bursztynowego. Tradycja tego szlaku przetrwała czasy wędrówki ludów i odrodziła się w dobie wspólnot plemiennych wraz z napływem w VI wieku n.e. Słowian na te tereny. Archeolodzy odkryli gród z tego okresu (VII – początek VIII w.) w położonych na północ od miasta Strzelcach Dolnych oraz m.in. ślady osadnictwa w Palczu³.

W ostatniej ćwierci X wieku obszar późniejszego Fordonu został wraz z Pomorzem Gdańskim podbity przez księcia Mieszka I, a następnie włączony do monarchii Piastów. W latach 1034–

1038 pomorskie plemiona zrzuciły władzę Piastów. Dopiero książę Bolesław III Krzywousty w latach 1109–1119 ponownie je opanował; zdobył m.in. w 1113 r. należący do księstwa nakielskiego gród w położonym nad Wisłą Wyszogrodzie. Gród ten, oddalony około półtora kilometra na południowy zachód od późniejszego lokacyjnego miasta Fordonu, umożliwiał kontrolę nad Wisłą jako ważną drogą wodną oraz nad zbiegającymi się tutaj lądowymi szlakami komunikacyjnymi prowadzonymi z Wielkopolski przez Kujawy na Pomorze Gdańskie i ziemię chełmińską⁴. W świetle badań archeologicznych gród w Wyszogrodzie założono około połowy XI wieku i do lat 30. XIV stulecia był on kilkakrotnie niszczone, rozbudowywany i przebudowywany. Pierwotnie funkcjonował jako gród strażniczy na styku Kujaw i Pomorza Gdańskiego; w XI i na początku XII wieku otaczał go pojedynczy, a od połowy XII do połowy XIII wieku podwójny pierścień wałów, lecz w kolejnym okresie – od połowy XIII wieku do 1330 r. – był już tylko stosunkowo niewielkim stożkowym gródkiem⁵.

Ziemia wyszogrodzka, leżąca na pograniczu Wielkopolski, Kujaw i Pomorza, w XII i XIII wieku wielokrotnie zmieniała przynależność terytorialną, wchodząc w skład Wielkopolski, Mazowsza, Kujaw lub Pomorza Gdańskiego. W systemie ówczesnej administracji książęcej ważną rolę odgrywały grody, w których rezydowali kasztelanowie. W 1238 r. gród wyszogrodzki miał już charakter kasztelańskiej warowni przygranicznej, w tymże roku odnotowano bowiem pierwszego kasztelana wyszogrodzkiego o imieniu Arnold. W owym czasie istniała już osada podgrodowa, funkcjonował targ, komora celna przy przeprawie przez Wisłę i kościół parafialny. Kasztelania wyszogrodzka w ciągu XIII wieku była przedmiotem rywalizacji księstw wielkopolskich, mazowieckich, kujawskich i Pomorza Gdańskiego. W roku 1288 książę gdański Mściwój II przekazał kasztelanię księciu wielkopolskiemu Przemysłowi II, który włączył ją do odnowionego w 1295 r. Królestwa Polskiego. Po jego śmierci, w 1296 r. książę Władysław Łokietek, ówczesny władca Pomorza Gdańskiego, przyłączył kasztelanię wyszogrodzką do Kujaw⁶.

¹ E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 24, „Geografia” 7 (1970), s. 80; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, s. 9.

² J. Woźny, *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska” 16 (1994 [1995]), s. 131–133; idem, *Fordon w świetle źródeł* (jak przyp. 1), s. 10–13.

³ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 52–57; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 2003, s. 55–59.

⁴ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 19–20.

⁵ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze* (jak przyp. 3), s. 68–69; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł* (jak przyp. 1), s. 14.

⁶ B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989, s. 128, 143, 175–185; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu*

W roku 1327 Władysław Łokietek, już jako król polski, osobiście przejął rządy w Inowrocławiu, Bydgoszczy oraz Wyszogrodzie.

Po zajęciu w 1309 r. Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków i włączeniu go do państwa zakonnego w Prusach tereny Kujaw i Wielkopolski stały się areną zaciętych walk między zakonem krzyżackim a Królestwem Polskim, których apogeum stanowiła wojna z lat 1327–1332. Konflikt zakończył dopiero traktat pokojowy zawarty w Kaliszu w roku 1343. W trakcie tych zmagani nastąpił kres Wyszogrodu – podczas jednego z najazdów, 12 maja 1330 r. wojska zakonu zdobyły i spaliły gród, a obrońców wymordowały⁷. Po tych zniszczeniach grodu już nie odbudowano, zlikwidowano także kasztelanię wyszogrodzką, włączając ją do kasztelanii bydgoskiej. Pozostał tylko na podgrodzium kościół parafialny; w jego pobliżu wykształciła się wieś Wyszogród, która jednak do końca XV wieku zanikła. Drewniana świątynia wyszogrodzka, nosząca wezwanie św. Marii Magdaleny, z czasem popadła w ruinę i zapomnienie, by ostatecznie zniknąć w drugiej połowie XVIII wieku z topografii sakralnej tego terenu⁸.

Po krótkotrwałej okupacji krzyżackiej tego obszaru w latach 1332–1337 kasztelania wyszogrodzka jeszcze przed wejściem w życie postanowień traktatu kaliskiego wróciła pod władanie króla Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Po jego śmierci w roku 1370 północna część Kujaw podlegała w latach 1370–1377 władzy księcia słupskiego Kazimierza IV. W 1378 r. król Ludwik Węgierski (1370–1382) nadał tę ziemię jako lenno księciu śląskiemu Władysławowi Opolczykowi, który w 1390 r. przekazał ją swemu zięciowi, litewskiemu księciu kierniowskiemu Wiguntowi Aleksandrowi. Po jego zgonie w 1392 r. władzę nad północnymi Kujawami objął król polski Władysław Jagiello⁹.

Dogodne położenie dawnego grodu na styku Kujaw i Pomorza Gdańskiego oraz obok przeprawy przez Wisłę na ziemię chełmińską sprawiło, że książę Władysław Opolczyk wydał 21 października 1382 r. pozwolenie na założenie na jego miejscu miasta na prawie chełmińskim. Nowo lokowane miasto miało się nazywać podobnie – *Vyssegrod* (Wyszogród) albo *Hoghemburg*¹⁰. Niektórzy historycy przypuszczają, że była to nieudana lokacja, miasto o takiej nazwie nie występuje bowiem w późniejszych źródłach¹¹. Pojawia się natomiast – zgodnie z brzmieniem aktu lokacyjnego wystawionego w Gnieźnie 4 lipca 1424 r. przez króla Władysława Jagiellę – miasto nazwane *Fordan*¹². Nazwa ta pochodzi od funkcji

wykonywanej w tej miejscowości, czyli pobierania cła wodnego od statków przepływających Wisłą. Najprawdopodobniej nowy dokument lokacyjny tylko potwierdzał i zmieniał dotychczasowe przywileje ośrodka miejskiego założonego przez księcia Władysława Opolczyka. Na istnienie miasta jeszcze przed wystawieniem aktu lokacyjnego przez Władysława Jagiellę wskazuje najstarsza wzmianka źródłowa o miejscowości Fordon, pochodząca z 1409 r., oraz nieco późniejsza (z 1418 r.) informacja o fordońskim mieszczańinie. O wydaniu przez króla nowego dokumentu zdecydowały zapewne względy polityczne i gospodarcze¹³, a być może nawet przeprowadzona krótko po lokacji z 1382 r. translokacja miasta na nowe miejsce, na niezabudowaną nadwiślańską równinę położoną około półtora kilometra na północny wschód od dawnego Wyszogrodu.

Pierwotny przywilej, jaki otrzymał nowo lokowany *Vyssegrod*, był wzorowany na prawie miejskim leżącego na terenie państwa zakonu krzyżackiego Torunia. Nadane miastu grunty obejmowały wsie Łoskoń, Palcz, Miedzyń i Wyszogród oraz pięć wysp na Wiśle. Książę obdarzył Wyszogród także m.in. prawem składu i przywilejem pobierania cła na Wiśle oraz zwolnił mieszczan, celem szybszego zagospodarowania, na dziesięć lat od płacenia czynszów¹⁴.

Przywilejem z roku 1424 król nadał Fordonowi prawo magdeburskie, wzorując się na pobliskiej Bydgoszczy. Prawo to określało zasady prawnoustrojowe i organizację władz miejskich. Właścicielem miasta i zwierzchnikiem władz miejskich był monarcha. Władza sądowa i administracyjna w Fordonie należała do mianowanego przez władcę terytorialnego dziedzicznego wójta. Wójt miał otrzymywać jedną trzecią dochodów z kar mniejszych, pozostała część miała przypadać miastu. Wpływy z kar większych zostały równo podzielone między króla, wójta i miasto. Nadane Fordonowi aktem lokacyjnym grunty obejmowały wsie Łoskoń, Palcz, Wyszogród i Czersko oraz pięć wysp na Wiśle. Na utrzymanie wójta król wydzielił z posiadłości ziemskich miasta dwa lany ziemi i jedną wyspę na Wiśle oraz przeznaczył przyszłe dochody z ośmiu jatek. Na obszarze patrymonium mieszczańie mogli korzystać z łąk i dokonywać wyřębu drzew w lasach na swój użytek. Podobnie jak we wcześniejszym przywileju miasto otrzymało prawo składu i pobierania cła na Wiśle oraz dodatkowo zezwolenie na budowę młynów nad Brdą i swobodny połów ryb w Wiśle w określonych ściśle granicach. Ponadto władca zobowiązał fordońskich mieszczan do płacenia każdego roku na dzień św. Marcina (11 listopada) czynszu w wysokości 40 grzywien monety pruskiej¹⁵.

Nie mamy przekazów o ustroju i organizacji władz średniowiecznego Fordonu, można jednak przypuszczać, że nie odbiegały one od wzorców stosowanych w innych ośrodkach miejskich, lokowanych na prawie magdeburskim. Zapewne w wiekach średnich i nowożytnych jego ustrój cechował się gospodarczą i prawną supremacją wójtów. W Fordonie nigdy nie doszło do wykupienia tego urzędu przez gminę i godność wójta utrzymała się do czasów

a początku Fordonu, „Przegląd Bydgoski” 7 (1996), s. 89–90; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 20–23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, [w:] *Promotio historica*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, s. 31–32.

⁷ R. Kabaciński, *Gród i podgrodzie*, [w:] *Historia Bydgoszczy* (jak przyp. 3), s. 91; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23.

⁸ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko* (jak przyp. 6), s. 31–38.

⁹ D. Karczewski, *Miejsce Kujaw w strukturze administracyjnej Polski (XII–XX wieki)*, [w:] *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, red. D. Karczewski, M. Krajewski, S. Roszak, Włocławek–Inowrocław 2001, s. 23–24.

¹⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887, nr 45, s. 335–337.

¹¹ Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2 (1968), s. 32 i tab. 1, poz. 26; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 39.

¹² H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 48–49 i 293; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24; A. Kosecki, *Miasta kujawskie w średniowieczu. Lokacje, ustrój i samorząd miejski*, Kraków 2018, s. 158, 191.

¹³ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 91–92, 95–99; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24–25.

¹⁴ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23; A. Kosecki, *Miasta kujawskie* (jak przyp. 12), s. 192–194.

¹⁵ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24.

rozbiorów. Wójt był nie tylko pełnomocnikiem króla w mieście oraz reprezentantem mieszczań w stosunkach zewnętrznych, ale również sprawował władzę policyjną i sądowniczą – m.in. przewodniczył sądowi lawniczemu. W okresie nowożytnym na czele fordońskiej lawy sądowej, określanej mianem sądu landwójtowskiego i składającej się najczęściej z sześciu lawników, stał landwójt, czyli osoba wyznaczona przez wójta i wykonująca w jego imieniu czynności prawne. Sąd landwójtowski obejmował swoją jurysdykcją miasto i okoliczne miejscowości. Najważniejszym organem samorządu była rada miejska. Do jej kompetencji należało m.in. zarządzanie majątkiem gminy oraz zapewnienie porządku i bezpieczeństwa w mieście. Mieszczanie mieli prawo wyboru burmistrza, rajców i lawników, jednak ich nominacje wymagały zatwierdzenia przez przedstawiciela władcy terytorialnego w osobie wójta. W XVII–XVIII wieku rada miejska Fordonu składała się najczęściej z pięciu rajców i burmistrza. Burmistrza z reguły wybierano spośród 12 kandydatów, a bierne i czynne prawo wyborcze mieli jedynie mieszczańscy wyznawcy chrześcijańskiego posiadający prawo miejskie. Trzecim organem samorządu komunalnego było zebranie wszystkich obywateli, zwane zgromadzeniem pospólstwa, mające prawo kontrolowania finansów miasta oraz współdecydowania wraz z radą i lawą o jego najważniejszych sprawach. Fordon był małym ośrodkiem ze słabo rozwiniętymi organami samorządowymi. W okresie nowożytnym w skład władz miejskich wchodziło dwóch lub trzech wybieralnych szafarzy sprawujących nadzór nad finansami miasta. Do grona urzędników miejskich, przypuszczalnie pobierających niewielkie wynagrodzenie, można zaliczyć pisarzy obsługujących radę miejską i lawę sądową oraz woźnego sądowego¹⁶. Pod względem administracyjnym Fordon od czasu lokacji do pierwszego rozbioru Polski w roku 1772 należał do powiatu bydgoskiego w województwie inowrocławskim.

W Fordonie od czasów lokacji funkcjonowała komora celna o lokalnym znaczeniu. Jej ranga niepomrotnie wzrosła wraz z przeniesieniem do tego miasta w 1594 r. przez króla Zygmunta III Wazę punktu pobierania cła wiślanego z Białej Góry nad Nogatem. Fordońska komora celna stanowiła odtąd ważny element całego systemu celnego ówczesnej Rzeczypospolitej¹⁷.

Po roku 1466 nastąpił trwający ponad półtora stulecia okres pokoju i pomyślnego rozwoju Kujaw, który przerwały dopiero wojny ze Szwecją w XVII wieku. W tę ogólną tendencję wpisuje się i rozwój gospodarczy Fordonu. Pośrednio świadczy o tym wzrost obciążeń podatkowych miasta, z 12 zł odnotowanych w 1514 r. do ponad 19 zł w roku 1583¹⁸. Wojna z lat 1655–1660 przyniosła miastu tragiczne wydarzenia: wojska króla Szwecji Karola X Gustawa 20 kwietnia 1656 r. doszczętnie je spaliły, a mieszkańców obrabowały, zrujnowane zostały m.in. kościół parafialny, ratusz i miejscowy browar¹⁹. Pokój w Oliwie zawarty w 1660 r. zakończył

wojnę, lecz jej skutki zahamowały rozwój Fordonu. Mając zniszczoną zabudowę i zmniejszone zaludnienie, miasto popadło w głęboki kryzys gospodarczy. Świadczy o tym spadek wartości corocznego czynszu płaconego przez fordońskich mieszczań, który zmalał o ponad dwie trzecie i w roku 1661 wynosił tylko 6 złotych²⁰.

Kolejne tragiczne następstwa spowodowała wojna północna (1700–1721). Fordon od 1702 r. był zmuszony do wypłaty kontrybucji na rzecz wojsk saskich, szwedzkich i oddziałów polskich, które posuwały się też do pospolitych rabunków i gwałtów. Szczególnie dotkliwe były obciążenia na rzecz wojsk saskich. Miasto wyszło z tej zawieruchy wojennej zniszczone i ubogie, a nieszczęść dopełniły liczne w owych latach klęski żywiołowe, m.in. aż trzy pożary zabudowy i wielka powódź w roku 1713. Z kolei w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763) Fordon zmuszony był dostarczać kwatery i prowiant maszerującym do Brandenburgii wojskom rosyjskim²¹. Jego odbudowa po katastrofalnych zniszczeniach z czasów wojny północnej wpisala się w ogólny nurt poprawy sytuacji gospodarczej miast na obszarze Rzeczypospolitej za rządów króla Augusta III Sasa (1733–1763). Fordon, jak się zdaje, stosunkowo szybko wrócił do stanu sprzed zniszczeń, pośrednio to poświadczają obciążenia podatkowe mieszczań płacących w latach 1744–1766 coroczny czynsz w wysokości 30 złotych²².

Posiadłości ziemskie Fordonu przyznane w przywileju lokacyjnym z roku 1424 podlegały w czasach nowożytnych znacznym przekształceniom. Zanikły wsie Wyszogród i Łoskoń²³, a wsie Pałcz i Czersko (Siersko) od XVI wieku stały się własnością szlachecką²⁴. Miasto utraciło zatem połowę wsi przyznanych w przywileju lokacyjnym, reszta opustoszała, zostały tylko przynależne do nich grunty. W roku 1661 tereny należące do miasta graniczyły od zachodu z wsią królewską Bartodzieje, od północy z wsiami szlacheckimi Miedzyń oraz Pałcz, a od południa i wschodu dochodziły do rzeki Wisły²⁵. Patrymonium miejskie obejmowało także cztery wyspy na Wiśle, tj. Kępę Miejską, Kępę Fordońską, Kępę Ostromecką i Łachę, które w połowie XVIII wieku zagarnął ówczesny właściciel Ostromecka Paweł Michał Mostowski²⁶. Wyspy te po regulacji rzeki w drugiej połowie XIX

E. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 142.

²⁰ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 2), Bydgoszcz 1966, s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu 81), Toruń 1996, s. 332.

²¹ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 29.

²² *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 7 (1970), s. 85; *Inwentarz starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabaciński (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 9), Warszawa–Poznań 1977, s. 13 i 73; *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*. *Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, Bydgoszcz 2011, s. 50.

²³ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 25.

²⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 51, przyp. 273; R. Kabaciński, *Siersko – nieznanne miasto koło Bydgoszczy (XVII–XVIII w.)*, „Kronika Bydgoska” 10 (1990), s. 40–49.

²⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (jak przyp. 20), s. 332.

²⁶ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 51 i przyp. 272.

¹⁶ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 30–33; A. Kosecki, *Miasta kujawskie* (jak przyp. 12), s. 390–391, 474.

¹⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 27–28.

¹⁸ *Ibidem*, s. 27; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła Dziejowe 13), Warszawa 1883, s. 264.

¹⁹ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 28–29; A. Mietz, *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, [w:] *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 22 (2010), s. 224; K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy*, [w:] M. Nagielski, K. Kossarzecki,

stulecia zanikły. Na terenie patrymonium miejskiego opisanego w lustracji z roku 1661 znalazły się dobra ziemskie przynależne do wójtostwa, przede wszystkim grunty leżące między miastem a wsią Bartodzieje i ujściem Brdy oraz jedna z wysp na Wiśle w zakolu rzeki, określana w nowożytnych źródłach jako Kępa Zamkowa (w latach 1920–1954 tzw. Zawisłe, wchodzące wówczas w obręb miasta Bydgoszczy).

Pierwszym wójtem Fordonu był zapewne ówczesny starosta bydgoski Janusz Brzozogłowy²⁷ i później każdy starosta bydgoski zostawał równocześnie wójtem fordońskim²⁸. W roku 1441 król Władysław III Warneńczyk oddał m.in. Fordon wraz ze starostwem bydgoskim jako zastaw długu Mikołajowi Szarlejskiemu, a po jego śmierci dobra królewskie w latach 1457–1600 znajdowały się w rękach rodu Kościeleckich. Przymuszczenie w tym czasie pierwotne uposażenie wójtostwa fordońskiego złączono z wójtostwem bydgoskim. Od XVI wieku do roku 1710 wójtostwo bydgoskie stanowiło uposażenie starosty bydgoskiego, później dzierżawcami wójtostwa byli m.in. wysocy urzędnicy Rzeczypospolitej lub osoby blisko związane z dworem królewskim²⁹.

Osadnictwo i zagospodarowanie dóbr wójtowskich stymulowane było przez przedstawicieli władcy terytorialnego w osobach starostów oraz wójtów bydgoskich i przebiegało niezależnie od samorządu miejskiego. Zapewne ze względu na dogodną polozę topograficzną gruntów wójtostwa u ujścia Brdy do Wisły starosta bydgoski Maciej Smogulecki lokował tu w roku 1603 wieś ołederską Fordonek (Mały Fordonek, Deutsch Fordon; obecnie Brdujście, od 1920 r. dzielnica Bydgoszczy)³⁰. W pobliżu tej wsi, odległej ponad cztery kilometry na zachód od miasta, przy samym ujściu Brdy, na jej lewym brzegu, znajdowała się co najmniej od XVII wieku karczma Ujście wraz z przynależnymi do niej gruntami³¹. Jeszcze dalej na zachód od wsi Fordonek, w zakolu Brdy, funkcjonował przynajmniej od roku 1717 folwark Siernieczek³², a na mapach okolic miasta z lat 1781/1783–1802 zaznaczono tu m.in. owczarnię, cegielnię, karczmę i przewóz przez rzekę (od 1920 r. Siernieczek jest dzielnicą Bydgoszczy)³³. W skład dóbr wójtowskich wchodziła także znaczna część nadrzecznych

terenów zalewowych rozciągających się powyżej miasta, wzdłuż dolnego biegu Wisły. Na północ od wsi Palcz leżały przynależne do miasta grunty wsi Łoskoń i folwark Wójtostwo, który graniczył ze wsią Strzelce Dolne. W XVIII wieku między Fordonem a Palczem, na gruntach wyłączonych spod jurysdykcji miejskiej, powstała osada Niecponie. W tej osadzie, około dwóch kilometrów na północny wschód od miasta, wzniesiono nad brzegiem Wisły częściowo jeszcze przed rokiem 1772 duży kompleks magazynowy, być może na potrzeby wojsk rosyjskich w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763), a później znacznie go rozbudowano. Obok powstał majątek ziemski z folwarkiem i wsią należąca w 1789 r. do Dawida Schmidta³⁴.

Średniowieczny Fordon zajmował zapewne powierzchnię typową dla małych miast, wynoszącą około sześciu i pół hektara. Cechą charakterystyczną miast lokowanych na prawie magdeburskim jest ich regularne rozplanowanie. Program przestrzenny małych miast był bardzo zredukowany. W Fordonie zapewne ograniczono się początkowo do wytyczenia prostokątnego rynku oraz bloków przyrynkowych. Wprawdzie do naszych czasów regularny układ szachownicowy zachowała zachodnia część Fordonu, a lokacyjnego rynku niektórzy historycy upatrują w obrębie obecnego Targowiska³⁵, lecz na podstawie materiałów kartograficznych z przełomu XVIII/XIX wieku³⁶ i analizy rozplanowania miasta należy sądzić, że pierwotny plac rynkowy od początku wydzielono w obecnym miejscu. Wskazują na to również wyniki wrywkowych badań archeologicznych³⁷. Wzniesienie świątyni parafialnej na lokacyjnym rynku należy wiązać z późniejszym okresem, już po rozmierzeniu miasta. Początkowo funkcję kościoła parafialnego pełniła świątynia św. Marii Magdaleny w pobliskim Wyszogrodzie, obok której znajdował się również cmentarz³⁸. Prawdopodobnie lokacyjny plac rynkowy miał wymiary około 70 x 110 m, a z jego narożników wyprowadzono po dwie prostopadłe do siebie ulice. W późniejszym okresie na rynku wzniesiono ratusz, jednak pierwsze o nim wzmianki źródłowe pochodzą dopiero z XVII wieku. Można przypuszczać, że przestrzeń miejską Fordonu podzieleno pierwotnie na około 40–50 parcel. W wyniku podziału oraz zwiększenia obszaru miasta w okresie nowożytnym parcel przybywało, lecz nieznaną jest ich liczba do początku XVIII stulecia, z którego pochodzą najstarsze informacje na ten temat. W roku 1717 w Fordonie odnotowano 96 parcel, w tym aż 84 niezabudowane³⁹, a prawie wiek później, w 1812 roku – 143 parcele, w tym już tylko 22 niezabudowane⁴⁰. W wyniku licznych poza-

²⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorony* (jak przyp. 4), s. 25; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 98.

²⁸ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Toruń 2011, s. 13 i 17.

²⁹ Z. Guldon, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy* (jak przyp. 3), s. 209–211; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorony* (jak przyp. 4), s. 26–27; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 46, przyp. 246.

³⁰ K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa ołederskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1 (1996), s. 107; K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji bolenderskiej*, ibidem, s. 109.

³¹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 55 i przyp. 293.

³² *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 39.

³³ Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420, Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787, Section 45; ibidem, sygn. III C, N 1020, Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen, Section 126.

³⁴ J. F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789, s. 91 i 153 (*Vollständige Topographie vom West-Preussischen Cammer-Departament*); R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg” 44 (1974), s. 3.

³⁵ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorony* (jak przyp. 4), s. 25.

³⁶ Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte (jak przyp. 33), Section 127.

³⁷ J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł* (jak przyp. 1), s. 15.

³⁸ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorony* (jak przyp. 4), s. 35; idem, *Wyszogrodzki kościół* (jak przyp. 6), s. 32–35.

³⁹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 39.

⁴⁰ *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 7), Warszawa–Poznań 1972, s. 70–71.

rów i zniszczeń wojennych liczba budynków zmniejszała się, np. podczas pożaru Fordonu w 1649 r. spłonęły co najmniej 64 domy⁴¹. Siedem lat później, po pożodze wzniesionej przez Szwedów, Fordon niemal przestał istnieć, ocalały tylko cztery domy⁴². Po tej katastrofie mieszkańcy przystąpili do odbudowy, przerwanej w czasie wojny północnej. W opisie miasta z roku 1712 odnotowano tylko 11 domów, a po pięciu latach 12 budynków⁴³. Później miasto zaczęło się podnosić z ruin i w 1774 r. stały już 92 domy⁴⁴, a w roku 1789 doliczono się 129 „dymów” (kominów)⁴⁵. Trzeba jednak pamiętać, że liczba dymów nie jest równoznaczna z liczbą budynków: w roku 1812 było w Fordonie aż 237 dymów i tylko 121 domów⁴⁶.

W okresie nowożytnym głównym placem Fordonu był Rynek. Przecinał go – podobnie jak całe miasto – trakt wiodący z Pomorza Gdańskiego i Świecia ku przeprawie przez Wisłę na ziemię chełmińską (obecna ul. Wyzwolenia, niegdyś ul. Świecka). Szlak ów zbiegał się przy przeprawie promowej przez rzekę, na zachód od miasta, ze szlakiem komunikacyjnym z Wielkopolski, Kujaw i Bydgoszczy; z tego względu najważniejszymi ulicami miasta były ulica Bydgoska i dawna ulica Świecka. Na Rynku stał ratusz spalony w roku 1656, a później odbudowany⁴⁷, widoczny na rysunku Jerzego F. Steinera z lat 1738–1744; jego bryła zwieńczona wieżyczką, zapewne zegarową, stanowiła istotny akcent architektoniczny w panoramie Fordonu⁴⁸. Obok znajdowały się kramy kupieckie, choć znaczna część miejscowego handlu odbywała się na nadwiślańskim nadbrzeżu, poniżej zabudowy miasta⁴⁹. Około roku 1600 wzniesiono przy Rynku murowany kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja biskupa. Został on spalony wraz z całym miastem przez wojska szwedzkie w roku 1656, a następnie do końca XVII wieku odbudowany⁵⁰. Ta niewielka jednonawowa, gotycko-renesansowa świątynia była wyraźną dominantą architektoniczną w panoramie miasta, zwłaszcza na tle bardzo skromnej mieszczańskiej zabudowy, co doskonale oddaje wspomniany rysunek Jerzego F. Steinera⁵¹. Wokół fary znajdowały się cmentarz miejski, drewniana dzwonnica, dom plebana, szkoła parafialna i miejscowy szpital – przytułek dla ubogich, zapewne nieco dalej rozciągały się przynależne do nich place i ogrody⁵².

Il. 1. Fordon. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja przed i po przebudowie, ok. 1935. U góry – widok od południa przed przebudową świątyni; u dołu – widok od południowego wschodu po przebudowie kościoła przez architekta Stefana Cybichowskiego z lat 1926–1930 (pocztówka, wyd. L. Ziółkowski, Fordon, wg: *Bydgoskie świątynie na danych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, nr 12)

Znaczącym elementem w XVII- i XVIII-wiecznej panoramie Fordonu była także położona nad Wisłą, poniżej miejskiej zabudowy, królewska komora celna. Spłonęła ona podczas wojny z lat 1655–1660, lecz do około 1670 r. została odbudowana. Na rysunku Jerzego F. Steinera jej parterowa, murowana bryła z facjatą w poddaszu wyraźnie dominuje na tle domów, a raczej domostw miejskich⁵³ – co jednocześnie unaczynia niesłychanie skromną ówczesną zabudowę Fordonu. Poniżej miasta znajdowały się port nad Wisłą oraz karczma przy przeprawie promowej.

Od XVI wieku w Fordonie zaczęli osiedlać się Żydzi. Początkowo mieli oni domy w różnych częściach miasta, a zapewne pierwsza (spalona w 1656 r.) synagoga stała w południowej pierzei Rynku. Po jednym z pożarów król Jan Kazimierz wydał 12 maja 1649 r. dekret ograniczający swobodę osiedlania się wyznawców religii mojżeszowej w Fordonie. Zgodnie z dekretem w Fordonie mogło być nie więcej niż 14 żydowskich domów, i to usytuowanych przy jednej ulicy – drodze odchodzącej od traktu bydgoskiego do Miedzynia (zapewne

⁴¹ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 11.

⁴² K. Kossarzecki, *Wielkopolska* (jak przyp. 19), s. 142.

⁴³ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 31 i 39.

⁴⁴ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 711.

⁴⁵ J. F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen* (jak przyp. 34), s. 84 i 56 (*Vollständige Topographie vom West-Preussischen Cammer-Departament*).

⁴⁶ *Statystyka departamentu bydgoskiego* (jak przyp. 40), s. 70–71.

⁴⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 34–35.

⁴⁸ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 162, il. 114.

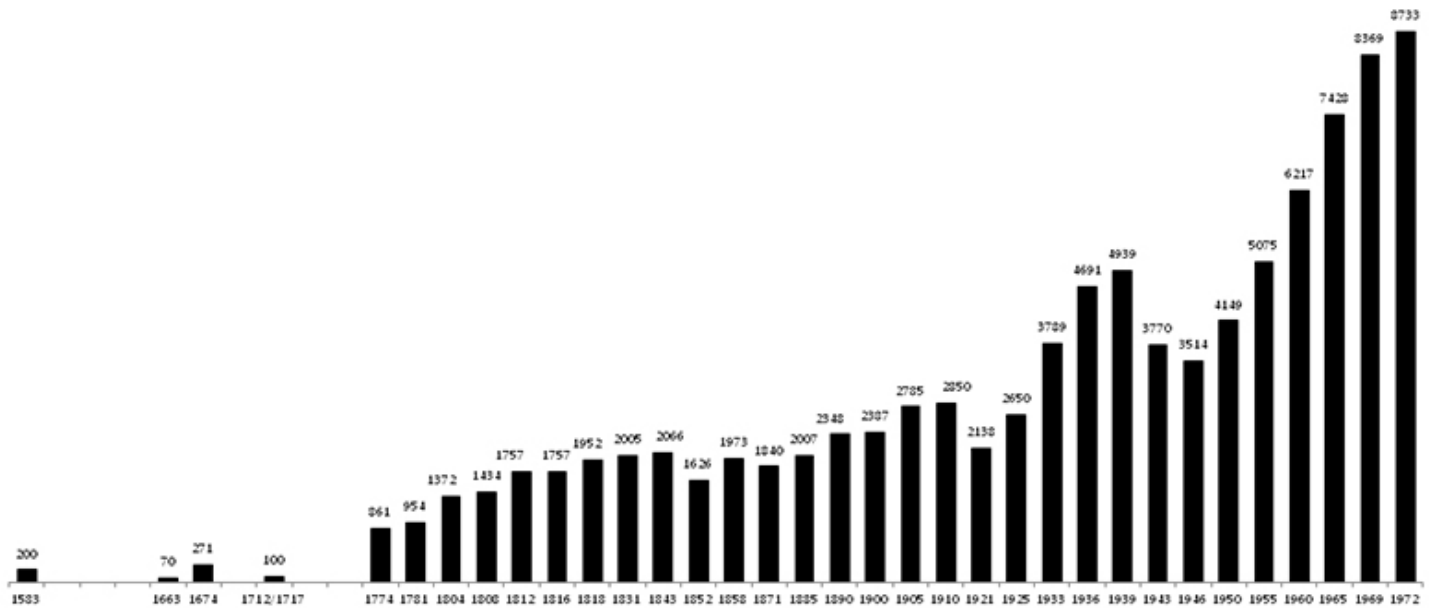
⁴⁹ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 41.

⁵⁰ Ibidem, s. 35–37; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.w. św. Mikołaja*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1 (1996), s. 53; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiecezja: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 115–116.

⁵¹ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (jak przyp. 48), s. 162, il. 114.

⁵² Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 37–39; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (jak przyp. 50), s. 53; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005, s. 104–105.

⁵³ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (jak przyp. 48), s. 162, il. 114; M. Arszczyński, *Opisy rysunków*, [w:] ibidem, s. 240; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 28.

Wykres 1. Fordon. Liczba ludności w latach 1583–1972

odnotowywana w XVIII-wiecznych źródłach jako ul. Żydowska; być może dzisiejsza ul. Góralska, a niegdyś Podgórna). Zarządzenie to dało początek osobnej dzielnicy żydowskiej, której centrum stanowił plac Żydowski. W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku na miejscu stojącej do dziś dziewiętnastowiecznej synagogi istniały dwa domy modlitwy⁵⁴. Postępujący szybki napływ ludności żydowskiej spowodował rozwój przestrzenny miasta w kierunku zachodnim oraz wykształcenie do końca XVIII stulecia charakterystycznego nawisu w rozplanowaniu miejscowości z niewielkimi blokami zabudowy. Miejscowa społeczność żydowska miała własny cmentarz, założony zapewne w drugiej połowie XVII wieku. Według oznaczenia na mapie okolic Fordonu z lat 1781/1783–1787 cmentarz był położony na terenach przedmiejskich, w niezamieszkanym miejscu, na północny zachód od miejskiej zabudowy, przy drodze do Miedzynia (niegdyś przy ul. Piastowej)⁵⁵.

Do końca XVIII wieku niemal wszystkie fordońskie domy, nie wspominając o obiektach gospodarczych, zbudowane były z drewna, częściowo w konstrukcji szkieletowej⁵⁶. Spis z roku 1774 wykazał, że tylko 15 domów kryła dachówka, pozostałe były pokryte gontem lub słomianą strzechą⁵⁷. Rysunek Jerzego F. Steinera oraz mapy okolic Fordonu z lat 1781/1783–1802 ukazują na polę wiejską zabudowę. Stosunkowo zwarta zabudowa dominowała w dzielnicy żydowskiej i zapewne w Rynku, generalnie zaś była ona luźna, przechodząc zwłaszcza w partii wschodniej i północnej miasta w podmiejskie sady i ogrody.

Niezmiernie trudno jest określić populację mieszkańców Fordonu w średniowieczu. Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia szacowanie, jest liczba domów. Opierając się tylko na analizie rozplanowania miasta i przyjmując jako współczynnik zamieszkania 4–5 osób na dom, można przypuszczać, że w drugiej połowie XV wieku Fordon miał około 200 mieszkańców. Stan zaludnienia

nie zmienił się w następnym stuleciu: na podstawie pośrednich danych zawartych w rejestrze podatkowym szacuje się, że w roku 1583 miasto zamieszkiwało również około 200 osób. Na koniec XVI i początek XVII wieku przypadł gospodarczy rozwój Fordonu, co przełożyło się na wzrost populacji. Jednak w XVII stuleciu w wyniku klęsk epidemiologicznych (m.in. zarazy w 1623 r.) oraz zniszczeń spowodowanych przez najazd szwedzki z lat 1655–1660 nastąpił katastrofalny spadek: w roku 1663 zamieszkań było tylko dziewięć domów, a osób doliczono się około 70. W późniejszym okresie stopniowo poprawiał się stan demograficzny miasta. W latach 1673–1674 obciążenia podatkowe objęły odpowiednio 284 i 271 mieszkańców. Na tej podstawie ocenia się, że w tym czasie Fordon mógł liczyć ogółem około 470 mieszkańców⁵⁸. Tragiczne następstwa demograficzne przyniosła kolejna zawierucha wojenna – wojna północna. Opisy miasta z lat 1712–1717 wskazują, że było ono w przeważającej części wyludnione, zamieszkań było tylko 11–12 domów, orientacyjnie żyło w nich około 100 osób⁵⁹. W późniejszych dekadach potencjał demograficzny stopniowo się odbudowywał i w roku 1774 Fordon miał już 861 mieszkańców⁶⁰.

Mieszczanie fordońscy zasadniczo wyznawali religię katolicką, a wobec pokrywania się podziałów religijnych z narodowościowymi można przyjąć, że byli to niemal sami Polacy. XVII- i XVIII-wieczne księgi ławniczo-burmistrzowskie w Fordonie prowadzono w języku polskim⁶¹. Uprzywilejowaną grupą byli obywatele, a więc osoby posiadające pełne prawo miejskie, z którym łączyło się prawo do warzenia piwa. W roku 1722 mieszkało w Fordonie 29, w roku 1728 – 37, a w roku 1746 – 19 obywateli uprawnionych do produkcji piwa⁶². Protestanci w czasach nowożytnych stanowili

⁵⁸ Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1 (1963), s. 65–66 i 73.

⁵⁹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 31 i 39.

⁶⁰ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 711.

⁶¹ B. Piechowski, *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924, s. 16; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 27 i 32; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska” 28 (2006 [2007]), s. 45, przyp. 21.

⁶² Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 34.

⁵⁴ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 9–12, 18, 21–23.

⁵⁵ Ibidem, s. 43; Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420, Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (jak przyp. 33), Section 45.

⁵⁶ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 42.

⁵⁷ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 711.

znikomy odsetek ludności Fordonu. Byli to przeważnie mieszkańcy wsi i osiedli w obrębie posiadłości ziemskich miasta, do których sprowadzono osadników olęderskich, częściowo zapewne menonitów⁶³. Szeroki napływ ludności protestanckiej, głównie ewangelickiej, nastąpił dopiero po pierwszym rozbiórce Polski (1772) i przyłączeniu miasta do Prus – w roku 1781 protestanci stanowili już 21% jego mieszkańców⁶⁴.

Specyfiką Fordonu czasów nowożytnych była duża społeczność żydowska. Żydzi pojawili się tu już w XVI wieku, zapewne w konsekwencji wydanego w 1555 r. zakazu osiedlania się ich w pobliskiej Bydgoszczy. Przywilejem króla Władysława IV Wazy z lutego 1633 r. fordońscy wyznawcy religii mojżeszowej zostali zrównani w prawach z innymi Żydami mieszkającymi w granicach Rzeczypospolitej, m.in. mieli prawo posiadania domów i gruntów oraz podlegali wyłącznie sądownictwu królewskiemu. Pomimo wprowadzonych w późniejszym czasie pewnych ograniczeń dotyczących osiedlania się Żydów w Fordonie, już w roku 1674 stanowili oni ponad 20% mieszkańców miasta; w owym czasie była to najliczniejsza społeczność żydowska w kujawskich miastach. W kolejnych dekadach populacja ludności wyznania mojżeszowego stale (choć z okresowymi wahaniami) wzrastała: w roku 1765 gmina fordońska, do której należało 398 osób, na Kujawach ustępowała pod względem liczebności tylko gminie w Inowrocławiu. W roku 1774 Żydów było już 528 i stanowili ponad 61% ludności miasta⁶⁵. W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku obecność licznej społeczności żydowskiej przyczyniła się do wyraźnego zróżnicowania socjotopograficznego Fordonu – w zachodniej części miasta powstała osobna dzielnica żydowska z drewnianą synagogą.

Rzemiosło nie odgrywało większej roli w gospodarce Fordonu. Niestety nie dysponujemy danymi obrazującymi stan miejscowego rzemiosła w czasach średniowiecza, a i z późniejszego okresu są one tylko wrywkowe. Spis z 1583 r. wymienia w mieście czterech rzemieślników bez sprecyzowanej specjalności oraz trzech rybaków⁶⁶. W roku 1658, dwa lata po spaleniu miasta przez Szwedów, w miasteczku nie było żadnego rzemieślnika⁶⁷. W lat 1772–1773 odnotowano w Fordonie 19 rzemieślników czterech profesji: 12 szewców, 4 garncarzy (zdunów), 2 kuśnierzy oraz 1 stolarza⁶⁸. Reprezentowali oni rzemiosła typowe dla produkcji małomiasteczkowej, głównie z branży odzieżowej i ceramicznej, związane z zaspokajaniem potrzeb bytowych mieszczan i okolicznej ludności wiejskiej. W czasach nowożytnych najlepiej rozwiniętą gałęzią miejscowego rzemiosła było szewstwo. Szewcy fordońscy zorganizowani byli nawet we własnym cechu, którego statut potwierdził 9 stycznia 1745 r. król August III Sas⁶⁹. Zgodnie z uchwałą cechowej z 1749 r. do tutejszego cechu mogły należeć osoby różnych narodowości i wyznań, lecz protestanci będący członkami

korporacji musieli uczestniczyć w nabożeństwach katolickich⁷⁰. W trosce o lokalny rynek zbytu i zaopatrzenia szewcy zawarli w roku 1639 porozumienie z cechem szewskim w niedalekim Koronowie, na mocy którego fordońscy i koronowscy rzemieślnicy tej profesji mogli bez przeszkód, na zasadzie wzajemności, przyjeżdżać na jarmarki w obu miastach, aby sprzedawać swoje wyroby oraz kupować potrzebne surowce⁷¹. Źródła nowożytne odnotowują też działających w mieście pojedynczych rzemieślników innych specjalności, np. wśród miejscowych Żydów byli szklarz, krawiec i cyrulik⁷². W mieście położonym nad rzeką zajmowano się również rybolówstwem. Rozwinięte było też browarnictwo, a piwo produkowano głównie na miejscowe potrzeby. Ponadto, podobnie jak w innych miastach, co najmniej od XVII wieku pędzono w Fordonie wódkę⁷³.

Położony na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych i handlowych Fordon nie uczestniczył w średniowieczu i czasach nowożytnych w handlu dalekosiężnym ani nawet regionalnym. Jego rola ograniczała się do detalicznego handlu żywnością oraz produktami miejscowego rzemiosła w najbliższej okolicy. Lokalne związki handlowe łączyły to miasto przede wszystkim z pobliską Bydgoszczą oraz w pewnym stopniu z nieco dalej położonym Koronowem, sporadycznie nawiązywano kontakty z bardziej odległymi ośrodkami: Solcem Kujawskim, Toruniem, Nieszawą, wyjątkowo z Gdańskiem⁷⁴. Handel detaliczny koncentrował się w budach i kramach na Rynku. Podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były zapewne cotygodniowe targi. Kupcy i rzemieślnicy z innych miejscowości przybywali do Fordonu tylko trzy razy w roku na jarmarki odbywające się w dniu św. Stanisława biskupa i męczennika (8 maja), w Zielone Świątki i w dniu św. Marii Magdaleny (22 lipca)⁷⁵.

W gospodarce Fordonu w średniowieczu i czasach nowożytnych dominująca rola przypadła rolnictwu. Zarówno w roku 1583, jak i niemal dwa wieki później – w roku 1765 odnotowano 24 mieszczan mających gospodarstwa rolne⁷⁶. Przypuszcza się, że rolnictwem zajmowali się, w różnym jednak stopniu, niemal wszyscy mieszkańcy miasta. Mieszczanie mieli grunty rozrzucone po całym obszarze miejskich posiadłości. Na polach uprawiali głównie zboże, a w przydomowych lub podmiejskich ogrodach warzywa. Trudnili się ponadto sadownictwem, a także hodowlą⁷⁷ – konie, bydło i świnie należące do mieszczan wypasano na wydzielonych na patrymonium pastwiskach (wygonach). W XVIII wieku na części

⁶³ Ibidem, s. 27, 33 i 44.

⁶⁴ T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska” 19 (1998), s. 295, tab. 1.

⁶⁵ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 10–16.

⁶⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (jak przyp. 18), s. 264.

⁶⁷ K. Kossarzecki, *Wielkopolska* (jak przyp. 19), s. 142.

⁶⁸ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 652.

⁶⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 50, przyp. 270 i s. 102.

⁷⁰ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy* (jak przyp. 11), s. 113; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 33–34.

⁷¹ J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje Koronowa*, red. D. Karczewski, Koronowo 2009, s. 79.

⁷² T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 23–24.

⁷³ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 33–34.

⁷⁴ Ibidem, s. 33; A. Rosa, *Testamenty fordońskie* (jak przyp. 61), s. 59; J. Dumanowski, *Koronowo* (jak przyp. 71), s. 79.

⁷⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (jak przyp. 20), s. 332; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 34.

⁷⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (jak przyp. 18), s. 264; *Opisy starostwa bydgoskiego* (jak przyp. 20), s. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (jak przyp. 22), s. 50.

⁷⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (jak przyp. 4), s. 33–34.

miejskich gruntów, na zachód od Fordonu, funkcjonował folwark Jasieniec (Jasieniec)⁷⁸.

Parafia fordońska od czasów lokacji miasta przez całe średniowiecze i czasy nowożytne znajdowała się w granicach diecezji wrocławskiej: początkowo w archidiakonacie wrocławskim, od około połowy XVI stulecia w archidiakonacie kruszwickim. W latach 1765–1816 nowo powołany dekanat fordoński wszedł w skład archidiakonatu pomorskiego, następnie ponownie kruszwickiego, aż do momentu włączenia dekanatu w roku 1821 do diecezji chełmińskiej⁷⁹. Parafia powstała jeszcze przed lokacją miasta – została założona w XII wieku przy kościele pod wezwaniem św. Marii Magdaleny w pobliskim Wyszogrodzie (pierwsza wzmianka o tamtejszym plebanie pochodzi z 1198 r.)⁸⁰. Po lokacji Fordonu kościół św. Marii Magdaleny co najmniej do lat trzydziestych XV wieku pełnił funkcję świątyni parafialnej; w XV- i XVI-wiecznych źródłach jest nawet nazywany kościołem fordońskim⁸¹. Parafia miejska, którą odnotowano w roku 1527, przejęła uposażenie kościoła w Wyszogrodzie (podporządkowując go fordońskiemu) wraz z całym okręgiem parafialnym. Jeszcze przed połową XVI wieku w Fordonie wybudowano kościół farny, noszący co najmniej od roku 1566 wezwanie św. Mikołaja biskupa. Prawo patronatu nad parafią miejską należało do polskiego króla, który urząd proboszcza powierzał najczęściej kanonikom różnych kapitul. Od roku 1765 proboszcz fordoński pełnił jednocześnie funkcję dziekana, podlegało mu sześć okolicznych parafii. Początkowo fara była budowlą drewnianą i dopiero około roku 1600 została zastąpiona murowaną⁸².

W czasach nowożytnych, wzorem innych miast, prowadzono w Fordonie szpital, czyli przytułek dla ubogich, założony zapewne w połowie XVI wieku. Zajmował niewielki drewniany budynek w pobliżu świątyni parafialnej i zabudowań plebańskich. W roku 1582 przebywało w nim ośmiu, a w latach 1596, 1699 i 1712 po pięciu pensjonariuszy⁸³. W okolicy fary działała również szkoła parafialna, której powołanie przewidziano już w przywilejach lokacyjnych z 1382 i 1424 r. W myśl tych postanowień budynek na jej potrzeby miało wznieść miasto, a nadzór nad nauczaniem sprawować opiekun wybierany wspólnie przez fordońskiego plebana i rajców. Budynek szkoły – najpewniej drewniany, postawiono przed rokiem 1582. W następnych latach mieszkał w nim nauczy-

ciel i niekiedy jeden z księży. Przez cały okres funkcjonowania szkoły uczęszczało do niej niewielu uczniów⁸⁴.

W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej Fordon znalazł się w granicach Królestwa Pruskiego. Przedstawiciele władz miejskich 22 września 1772 r. złożyli w Malborku przysięgę wierności królowi Fryderykowi II⁸⁵. Miasto należało do powiatu bydgoskiego, który był częścią nowej jednostki administracyjnej – tzw. obwodu nadnoteckiego (Netzedistrikt) na czele z powołaną w 1775 r. Deputacją Kamery Wojenno-Domenalnej w Bydgoszczy. Po wojnie Napoleona z Prusami (1806), na mocy traktatu pokojowego zawartego w Tylży (1807), w latach 1807–1815 Fordon wchodził w skład Księstwa Warszawskiego i według ówczesnego podziału administracyjnego należał do powiatu bydgoskiego w departamencie bydgoskim. W roku 1815, zgodnie z postanowieniami kongresu wiedeńskiego, miasto ponownie znalazło się pod władzą Prus jako część powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, przemianowanym w 1848 r. na Prowincję Poznańską (Provinz Posen), a następnie wraz z całą prowincją w 1871 r. zostało włączone do Cesarstwa Niemieckiego. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, decyzją konferencji pokojowej w Wersalu, Fordon został przyłączony do odrodzonego państwa polskiego. Administracja polska oficjalnie przejęła miasto 20 stycznia 1920 r.⁸⁶

Władze pruskie po zajęciu Fordonu zlikwidowały stary ustrój samorządowy, a kompetencje administracyjne i sądowe przekazały w ręce mianowanych przez państwo urzędników. W roku 1808 wprowadzono w Prusach nową ordynację miejską, która przywróciła instytucję rady miejskiej wybieranej przez obywateli. Rada wybierała władze administracyjne – magistrat, który składał się z burmistrza, kamlarza oraz kilku urzędników (ławników), przy czym ich nominacja wymagała zatwierdzenia przez organa państwowe. Z kompetencji samorządu miejskiego wyłączono sądownictwo – zwierzchność nad nim przejęło państwo. Nowa ordynacja miejska z 1853 r. rozszerzyła grupę obywateli uprawnionych do wyboru władz miejskich. Najważniejszym organem władz samorządowych małych miast była wybierana przez mieszkańców siedemnastoosobowa rada miejska, która wylaniała pięciu członków magistratu: burmistrza, jego zastępcę i trzech ławników. W Fordonie przewidziany w ordynacji skład rady i magistratu osiągnięto dopiero na początku XX wieku⁸⁷.

Po roku 1772 w Fordonie ulokowano, w miejsce polskiej komory celnej, siedzibę pruskiego urzędu celnego, tj. Królewskiej Dyrekcji Cel i Akcyzy (Königliche Provinzial-Accise- und Zoll-Direction), a budynek komory celnej nad Wisłą w latach 1780–1783 znacznie rozbudowano⁸⁸. Nowe pruskie instytucje wymagały odpowiedniego personelu, w związku z tym nastąpił

⁷⁸ J. F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen* (jak przyp. 34), s. 84 i 86 (*Vollständige Topographie vom West-Preussischen Cammer-Departament*).

⁷⁹ R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, [w:] *Dzieje diecezji wrocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziwiński, Wrocław 2008, s. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i nitrycy w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku* (Źródła i Monografie 374), Lublin 2011, s. 49 i przyp. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji wrocławskiej* (jak przyp. 50), s. 114–117.

⁸⁰ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 90–92; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorem* (jak przyp. 4), s. 20; idem, *Wyszogrodzki kościół* (jak przyp. 6), s. 33–35.

⁸¹ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorem* (jak przyp. 4), s. 24 i 35.

⁸² Ibidem, s. 35; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 314; W. Kujawski, *Parafie diecezji wrocławskiej* (jak przyp. 50), s. 114–116.

⁸³ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorem* (jak przyp. 4), s. 38–39; W. Siwiak, *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015, s. 222.

⁸⁴ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (jak przyp. 6), s. 93; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorem* (jak przyp. 4), s. 39; M. Pawlak, *Szkoły parafialne* (jak przyp. 52), s. 104–105.

⁸⁵ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 763.

⁸⁶ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 61), s. 28; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 80.

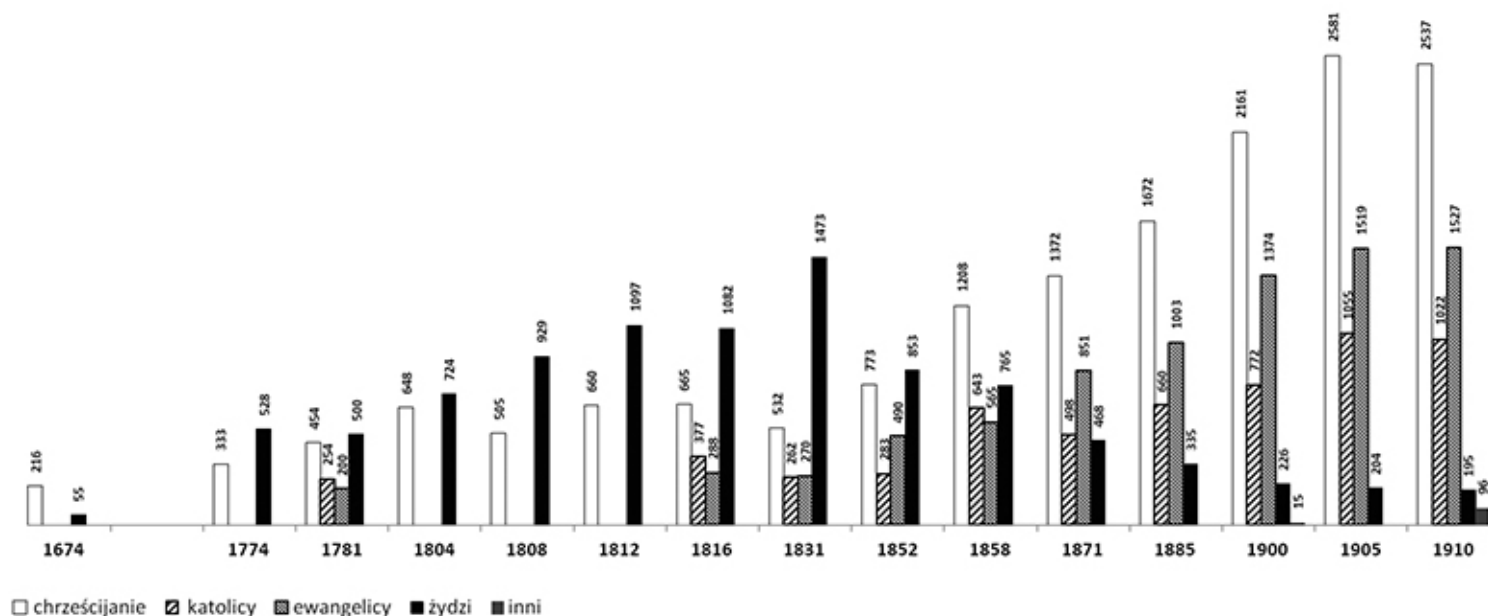
⁸⁷ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 57–58; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 83.

⁸⁸ J. F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen* (jak przyp. 34), s. 84; S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 61.

stymulowany przez władze państwowe napływ ludności. W latach 1775–1786 osiedlono w mieście 18 rodzin niemieckich kolonistów⁸⁹, a do ochrony komory celnej wydzielono niewielki garnizon wojskowy składający się z 36 żołnierzy⁹⁰. Gdy w wyniku zmian geopolitycznych po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej (1795) oraz późniejszych, wywołanych postanowieniami kongresu wiedeńskiego (1815), komora celna w Fordonie straciła swoje znaczenie, została zlikwidowana, a jej zabudowania sprzedane⁹¹. Niemniej jednak jej funkcjonowanie na przełomie XVIII i XIX wieku w znacznej mierze pobudziło rozwój demograficzny i rozbudowę miasta. W roku 1774 spisano w nim 92 domy i 861 mieszkańców, natomiast w roku 1812 było już 121 domów i aż 1757 mieszkańców⁹². Wraz z likwidacją komory celnej nad Wisłą zniknął ważny przez ponad dwa stulecia element pejzażu i zagospodarowania przestrzennego Fordonu.

Do połowy XIX wieku zaszły niewielkie zmiany w ukształtowanym w czasach nowożytnych układzie przestrzennym miasta. Zabudowa skupiała się na obszarze już wcześniej zurbanizowanym. Liczba nieruchomości mieszkalnych utrzymywała się na niemal niezmiennym poziomie, z pewną wszakże tendencją spadkową: w 1818 r. odnotowano 217 takich nieruchomości, w 1852 r. nieco mniej – 205⁹³. Przyczyna tkwiła głównie w charakterze zabudowy, nadal skromnej, drewnianej, łatwo niszczonej przez wybuchające co pewien czas pożary (np. w latach 1826

i 1840)⁹⁴; okresowo liczba nieruchomości obniżyła się nawet do 195 (w 1831 r.)⁹⁵. Niemniej jednak pojawiły się w tym czasie nowe akcenty w przestrzeni miejskiej. Pierwszy zaznaczył się w sakralnej topografii Fordonu wraz z powstaniem gminy ewangelickiej. W 1822 r. w północnej części miasta stanął niewielki dom modlitwy, mieszczący zarazem szkołę wyznaniową⁹⁶. Drugim elementem była wybudowana w latach 1827–1828 w miejsce wcześniejszej bożnicy nowa synagoga w dzielnicy żydowskiej (u zbiegu dzisiejszych ulic Przy Bóżnicy i Bydgoskiej; obecnie nieużytkowana)⁹⁷. Ten okazały w skali miasta, w pełni murowany klasycystyczny gmach stanowił wyraźną dominantę architektoniczną okolicznej zabudowy, a zarazem świadczył o ekonomicznej sile społeczności żydowskiej, która w tym czasie stanowiła ponad 70% mieszkańców Fordonu. W pobliżu synagogi znajdowały się inne zabudowania związane z funkcjonowaniem gminy żydowskiej, m.in. łaźnia i szkoła (zlikwidowana w 1921 r.). Od połowy XIX wieku liczba ludności wyznania mojżeszowego systematycznie się zmniejszała, w rezultacie w roku 1932 fordońską gminę rozwiązano, przyłączając jej członków do gminy bydgoskiej⁹⁸. W latach dwudziestych XIX stulecia zmiany przestrzenne objęły też północno-wschodnie obrzeża miasta. Przy drodze do Palcza (niegdyś ul. Cmentarna, obecnie ul. Cechowa) założono nowy zespół cmentarny: partię wschodnią przeznaczono na cmentarz ewangelicki, a zachodnią na katolicki; ich lokalizację ukazuje mapa okolic Fordonu z lat

Wykres 2. Fordon. Struktura wyznaniowa ludności w latach 1674–1910

⁸⁹ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1, Leipzig 1909, s. 335.

⁹⁰ J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreichs Preussen* (jak przyp. 34), s. 84.

⁹¹ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 61), s. 22.

⁹² M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 711; *Statystyka departamentu bydgoskiego* (jak przyp. 40), s. 70.

⁹³ *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, s. 22; *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungsbezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundherrschaft, des Pächters, des specificirten Areals, der Häuser, der Einwohnerezahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Spedition-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath [C.] Hoffmann*, Bromberg 1860, s. 2.

⁹⁴ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 51 i 63.

⁹⁵ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht derselben*, Bromberg 1833, s. 4.

⁹⁶ A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, s. 65; O. Rutzen, *Fordon [Das religiöse Leben]*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zusam. v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 206; R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg” 45 (1974), s. 8.

⁹⁷ A. Jankowski, *Synagoga w Fordonie*, [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje* (jak przyp. 28), s. 121.

⁹⁸ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 34–56.

1854–1855⁹⁹. Ponadto co najmniej od przelomu XVIII i XIX wieku działały dwa młyny wietrzne usytuowane na niewielkich wzniesieniach na zachodnich obrzeżach miasta.

Większe przemiany osadnicze nastąpiły w obrębie słabo zagospodarowanych ziemskich posiadłości Fordonu. Wraz z przejściem pod panowanie pruskie obszar dawnego wójtostwa został przejęty przez państwo. Na nadwiślańskich gruntach na północ od Palcza zapewne jeszcze pod koniec XVIII wieku na nowo lokowano miejską wieś Łoskoń (Loskon, później Niederhein), zamieszkaną głównie przez ludność ewangelicką; w 1818 r. było w niej 12 domów i 88 mieszkańców, w 1852 r. – 15 domów i 110 mieszkańców. Na zachodnich peryferiach miasta nadal funkcjonował niewielki folwark Jasiniac. W jego sąsiedztwie założono przypuszczalnie w latach dwudziestych XIX wieku rozplanowaną w typie rzędówki rolniczą osadę Suczyn (Sutschin); w 1831 r. stały tam 22 domy i żyło 118 mieszkańców. Natomiast przed lokowaną na początku XVII wieku ołederską wsią Fordonek, określaną w tym czasie jako Deutsch Fordon, wyrosła do połowy XIX stulecia niewielka kolonia Fordonek (Fordonnek), w 1852 r. naliczono w niej 11 domów i 96 mieszkańców¹⁰⁰. Wraz z przeprowadzoną w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku regulacją miejskich posiadłości osiedla te wyłączono z granic administracyjnych Fordonu. W rezultacie jego powierzchnia zmniejszyła się do 536,29 hektarów, z tego tylko 15,08 hektarów – czyli około 3% całości – stanowiły tereny zabudowane. Dane te wskazują na niewielki rozwój urbanistyczny Fordonu od czasów lokacji. Na jego obszarze przeważały użytki rolne: grunty orne (192 ha), łąki (28 ha) i pastwiska (20 ha), a znaczną część zajmowały lasy (prawie 53 ha) oraz pustkowia (88 ha)¹⁰¹. Wkrótce jednak terytorium miasta powiększyło się o 66,49 hektarów w wyniku przyłączenia przed końcem 1871 r. dotychczasowej gminy wiejskiej Fordonek (14 domów i 136 mieszkańców; teren zabudowany zajmował mniej niż 1,5 ha)¹⁰². Były to położone nad Wisłą peryferyjne tereny przedmiejskie, odległe około dwóch i pół kilometra od centrum miasta, graniczące od zachodu ze wsią Fordonek (Deutsch Fordon), a od północy z osadą Suczyn. Fordon otrzymał w tym czasie status gminy miejskiej, obejmującej oprócz miasta także okoliczne osady, dawną kolonię Fordonek i niewielkie przysiółki. Po tej inkorporacji jego obszar osiągnął prawie 603 hektary i niewiele się zmienił w następnych dziesięcioleciach. W roku 1910 powierzchnia Fordonu wynosiła 600,3 hektarów¹⁰³.

⁹⁹ P. B. Gąsiorowski, Z. Zygłowski, *Cmentarze fordońskie*, w: *Dziesięcie Fordonu* (jak przyp. 1), s. 212–217; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. B III 755, Plan von Bromberg und Umgegend zwischen der Weichsel und Netze, sowie den Königl. Oberförstereien Wteln u. Glinke. Aufgenommen i. J. 1854/55 durch von Schulz Prem. Lieutenant im 21.ten Inf. Reg.

¹⁰⁰ *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss* (jak przyp. 93), s. 22; *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (jak przyp. 93), s. 4; *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (jak przyp. 93), s. 16–21.

¹⁰¹ *Die Ergebnisse der Grund- und Gebäudesteueranlagung im Regierungsbezirk Bromberg*, hrsg. vom Königlichen Finanzministerium, Berlin 1869, Bd. 1, s. 3–9.

¹⁰² *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871*, bearb. und zusam. vom Königlichen Statistischen Bureau, H. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, s. 166; *Die Ergebnisse der Grund- und Gebäudesteueranlagung* (jak przyp. 101), s. 9.

¹⁰³ *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen*, bearb. vom Königlich Preussischen Statistischen Landesamte, H. 5: *Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1912, s. 2.

Tuż po połowie XIX wieku w układzie przestrzennym Fordonu pojawił się całkowicie nowy akcent. Na terenie dawnej komory celnej utworzono w 1853 r. więzienie, początkowo jako filię zakładu karnego w pobliskim Koronowie¹⁰⁴. Od roku 1855 była to już samodzielna placówka penitencjarna, przeznaczona zrazu dla mężczyzn, przekształcona w roku 1861 w zakład karny dla kobiet¹⁰⁵. Na jego potrzeby przebudowano niegdysiejszą siedzibę dyrekcji cel i akcyzy, a później powstał cały zespół obiektów. Odtąd bryła głównego gmachu więziennego stała się dominantą południowej części miasta i panoramy Fordonu od strony Wisły. W pobliżu nekropolii ewangelickiej założono osobny więzienny cmentarz, który w roku 1864 zajmował powierzchnię około 0,38 hektara (obecnie nieistniejący). Z czasem między fordońskim Rynkiem a brzegiem rzeki powstał duży kompleks budynków związany z zakładem karnym. Zajął on niemal całą południową pierzeję Rynku, m.in. usytuowano tam jeden z okazalszych w mieście, jednopiętrowy budynek administracyjny. Zespół więzienny rozbudowano w latach 1871–1873 – kosztem ponad 85 tysięcy marek wzniesiono dwupiętrowy pawilon przeznaczony dla 59 osadzonych, pomieszczono w nim m.in. sale szpitalne na 30 łóżek oraz 29 pojedynczych cel (projekt Juliusa Winchenbacha). Jednocześnie (1871–1872) postawiono w miejsce dotychczasowego nowy budynek mieszkalno-administracyjny dla dyrektora więzienia (obecnie ul. gen. W. Sikorskiego 2)¹⁰⁶. W wyniku m.in. tych inwestycji fordoński zakład karny przystosowano do przebywania w nim 306 osadzonych (w celach zbiorowych i pojedynczych), z personelem liczącym około 20 osób¹⁰⁷. Więzienie, będąc enklawą funkcjonalno-przestrzenną w centrum Fordonu, zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio oddziaływało na życie w mieście, a oba pawilony dla osadzonych stały się kolejną dominantą w miejskim krajobrazie.

Dynamiczny rozwój gospodarczy Niemiec po roku 1871 początkowo nikle zaznaczył się w obrazie przestrzennym Fordonu. Miasto to pozostawało na uboczu industrializacji. Przemiany w jego układzie urbanistycznym i zabudowie nie stymulowały ani procesy ekonomiczne, ani demograficzne. Na przestrzeni lat 1871–1885 w mieście stało 188 domów, chociaż przybyło mieszkańców: w roku 1871 było to 1840, a czternaście lat później – 2007 osób¹⁰⁸. W roku 1885 granice administracyjne Fordonu obejmowały powierzchnię 603 hektarów (z tego aż 210 ha zajmowały grunty orne, 31 ha – łąki, a 57 ha – lasy)¹⁰⁹. Powoli, wraz ze stopniowym wzrostem liczby mieszkańców i znaczenia

¹⁰⁴ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 61), s. 22.

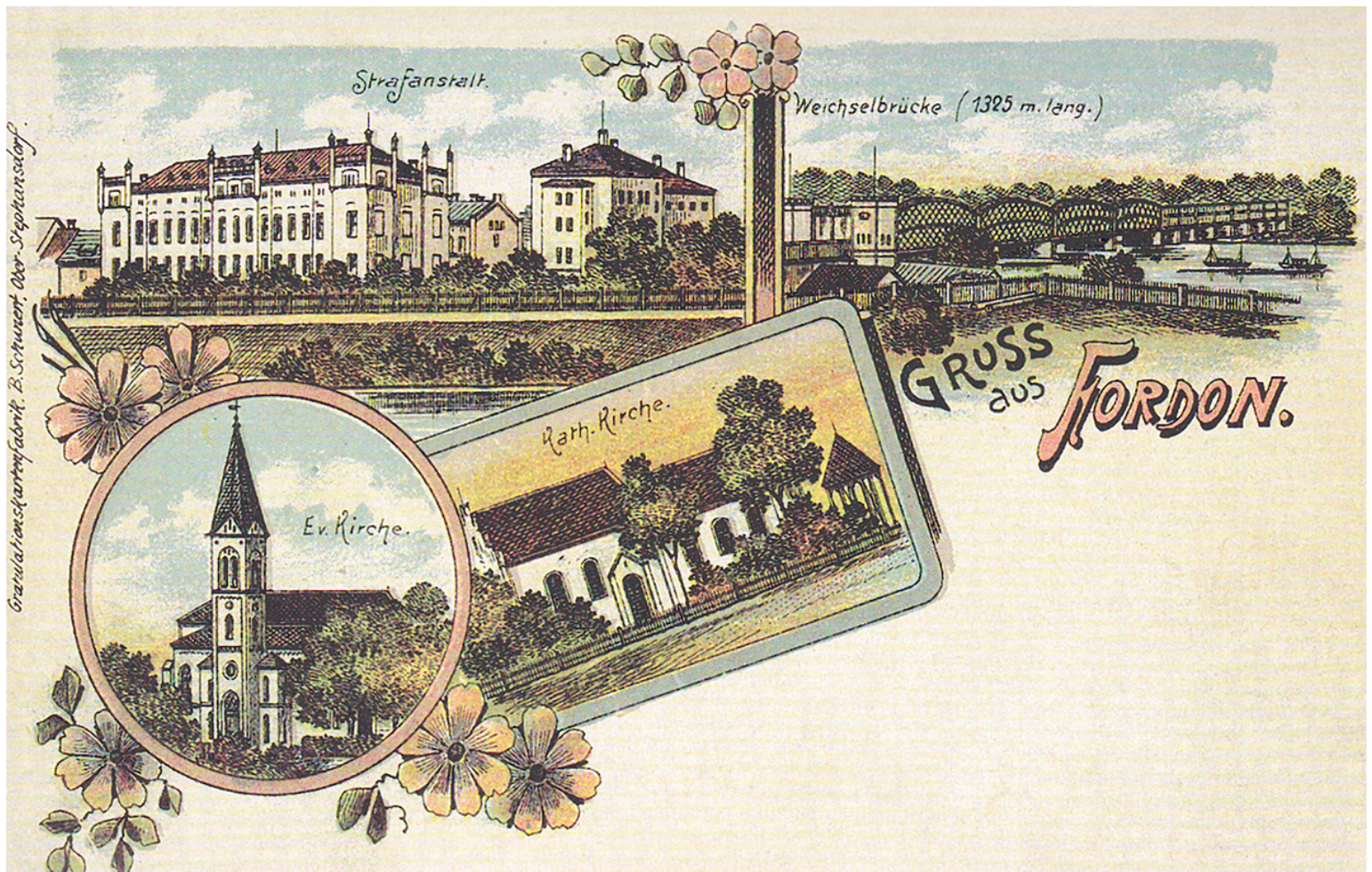
¹⁰⁵ *Mittheilungen aus den amtlichen Berichten über die zum Ministerium des Innern gehörenden Königlich Preussischen Straf- und Gefängnisanstalten betreffend die Jahre 1858, 1859, resp. 1860*, Berlin 1861, s. 14–25, 143–145; *Die Strafanstalten Deutschlands*, „Blätter für Gefängnisstudie” 2 (1867 [Separatheft 1866]), s. 36.

¹⁰⁶ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1871 bis einschl. 1880 vollendeten und abgerechneten Preussischen Staatsbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 34 (1884), s. 66–67 i 82–83.

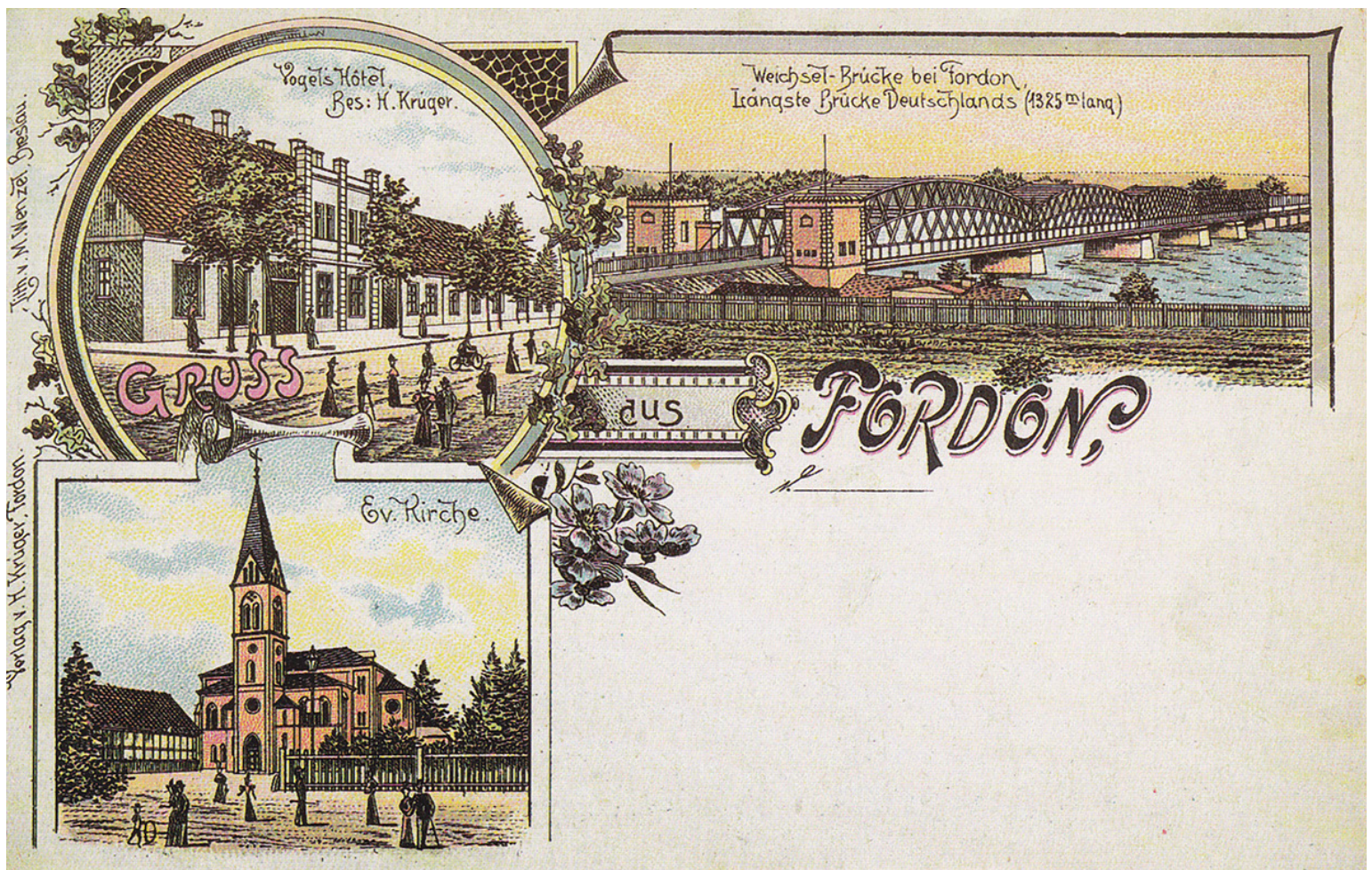
¹⁰⁷ *Die Strafanstalten Deutschlands* (jak przyp. 105), s. 36; *Die Behörden im Königreich Preußen*, hrsg. v. J. C. Reinecke, Berlin 1882, s. 94; *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815–1945*, Reihe A: *Preußen*, hrsg. v. W. Hubatsch, Bd. 2, Teil I: *Provinz (Großherzogtum) Posen*, bearb. v. D. Stüttgen, Marburg 1975, s. 71.

¹⁰⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke* (jak przyp. 102), s. 166; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: *Provinz Posen*, bearb. vom Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1888, s. 197.

¹⁰⁹ *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (jak przyp. 108), s. 196.

Il. 2. Fordon. Fragmenty miasta: więzienie, most przez Wisłę, kościół ewangelicki oraz świątynia katolicka, ok. 1900 (pocztówka, wyd. B. Schunert, Ober-Stephansdorf, wg: *Bydgoszcz 1894–1904. Repriny najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, nr 18)

Il. 3. Fordon. Fragmenty miasta: hotel „Vogel” (niegdyś przy ul. Bydgoskiej 31–33; obecnie nieistniejący), most przez Wisłę i kościół ewangelicki, ok. 1898 (pocztówka, wyd. H. Krüger, Fordon, wg: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji widokówek Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, nr 2)

Fordonu jako węzła komunikacyjnego, zaczęły tu docierać impulsy modernizacyjne. Szeroko zakrojona rozbudowa i unowocześnianie sieci drogowej na terenie Prus objęły również Fordon i do końca 1859 r. powstała jako droga powiatowa nowoczesna szosa z tego miasta do Bydgoszczy (obecna ul. Fordońska; niegdyś Chaussee, potem Brombergerstraße)¹¹⁰. O podjęciu tej inwestycji zdecydowało zapewne funkcjonowanie w Fordonie przeprawy przez Wisłę, a zwłaszcza utworzenie zakładu karnego. Dzięki nowej drodze miasto zyskało lepsze połączenia komunikacyjne w ramach regionu, a pośrednio również ponadregionalne. Inwestycja drogowa była korzystna dla miasta także z tego względu, że przy okazji przeprowadzono częściową regulację ulic w zachodniej części miejscowości. Nowa droga przechodziła w ciąg ulic: najpierw Bydgoską, która wiodła do Rynku, a stamtąd Świecką prowadzącą na północ, tworząc najważniejszy trakt w Fordonie. W centrum tradycyjnie powstawały przy nim najbardziej okazałe domy, a wzdłuż jego dalszego biegu wyrastała zabudowa podmiejska. Pozostałe drogi miały lokalne znaczenie komunikacyjne.

W tym okresie starano się nadać miastu bardziej regularny kształt. Działania w tym kierunku rozpoczęto m.in. od uporządkowania dróg odchodzących od głównego traktu przebiegającego przez Fordon i prowadzących ku przeprawie przez rzekę. Jako jedną z pierwszych w roku 1861 skorygowano ówczesną Fährstraße (później ul. Słowackiego; obecnie ul. A. Frycza-Modrzewskiego), wiodła ona do starej, sięgającej co najmniej czasów nowożytnych przeprawy przez Wisłę. Zapewne od przelomu XVIII i XIX wieku na zachodnich przedmieściach Fordonu była druga przeprawa przez rzekę, którą po roku 1862 obsługiwał zbudowany z państwowych funduszy prom linowy¹¹¹. Ze względu na usytuowanie ta część miasta i ulica Bydgoska (Brombergerstraße) stanowiły węzeł komunikacyjny wiodący do przepraw przez rzekę i dzięki temu zyskały na znaczeniu. Na początku lat siedemdziesiątych przeprowadzono częściową regulację lokalnych dróg biegnących do osad podmiejskich, tj. Suczyna (obecnie ul. Produkcyjna), Czarnówka (Czarnowke, obecnie ul. Sielska), Miedzynia (Miedzyn, później Wilhelmshöhe, obecnie ul. Piastowa), Palcza (Palsch, obecnie ul. Cechowa) i Niecponi. Natomiast dopiero w 1889 r. wybudowano utwardzoną szosę wzdłuż nadwiślańskiej doliny z Fordonu do Trzęsacza (Trensatz, później Karolingen), którą następnie połączono z ważną linią komunikacyjną na trasie z Bydgoszczy do Świecia i Gdańska. Zapewne przy tej okazji zmodernizowano ówczesną ulicę Świecką (Schwetterstraße; obecnie ul. Wyzwolenia)¹¹². Usprawniło to znacznie połączenia komunikacyjne miasta, które od roku 1890 miało nowoczesne drogi wiodące zarówno do Bydgoszczy, jak i w kierunku Świecia. Ponadto wraz ze skanalizowaniem dolnej Brdy i budową w latach 1877–1879 wielkiego portu drzewnego u ujścia tej rzeki do

¹¹⁰ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 60.

¹¹¹ *Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 16), Köln–Wien 1978, s. 193.

¹¹² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komisja Generalna, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 1704, 1re Reinkarte von den Laendereien der Stadt Fordon vermessen im April, copirt im September 1872 durch R. Schnee Feldmesser; *Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1889. Enthält die Gesetze, Verordnungen u. vom 2. Januar bis 2. Dezember 1889, nebst einigen Allerhöchsten Erlassen u. aus den Jahren 1887 und 1889 (Von Nr. 9315 bis Nr. 9363.), Nr. 1 bis einschl. 30*, Berlin [1890], Nr. 2, s. 4 i 17 (*Sachregister zur Gesetzsammlungen Jahrgang 1889*).

Il. 4. Fordon. Ulica Bydgoska – widok ku wschodowi, w głębi widoczna wieża kościoła ewangelickiego, ok. 1910 (pocztówka, wyd. C. Junga, Bromberg, wg: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, nr 14)

Il. 5. Fordon. Most przez Wisłę – widok ogólny od południowego wschodu, 1893 (fotografia ze zbiorów Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, nr inwentaryzacyjny BZ–F 16,002)

Il. 6. Fordon. Most przez Wisłę – przyczółek mostowy od strony miasta, ok. 1900 (fotografia, wyd. B. Abicht, wg: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, nr 5)

Il. 7. Fordon. Fragmenty miasta: dworzec kolejowy (u góry) i północna pierzeja ul. Bydgoskiej przy wjeździe na most przez Wisłę z widocznym po lewej budynkiem poczty (u dołu), ok. 1910 (pocztówka, wyd. A. Pohlmann, Fordon, obieg 1923, ze zbiorów Cyfrowej Biblioteki Narodowej Polona)

Wisły na terenie pobliskiego Fordonka (obecnie Bydgoszcz-Brdujście), Fordon znalazł się u zbiegu intensywnie wykorzystywanych ważnych szlaków wodnych – Wisły i Brdy połączonej z Kanalem Bydgoskim. Nalożyła się na to postępująca od połowy stulecia regulacja Wisły jako szlaku żeglownego, zwłaszcza na przestrzeni lat 1879–1892¹¹³. Do końca XIX wieku zmodernizowano fordoński port rzeczny, a w mieście przynajmniej od roku 1887 działała agenda państwowego Urzędu Budownictwa Wodnego (Wasser-Bauamt), prowadzącego i nadzorującego prace przy regulacji oraz utrzymaniu znacznego odcinka Wisły. Na jej potrzeby wzniesiono m.in. około roku 1890 niewielki kompleks budynków przy ul. Bydgoskiej (obecnie ul. Fordońska 438–440; budynki mieszkalne).

Czynnikiem aktywizującym stało się doprowadzenie linii kolejowej, usprawnienie drogowych połączeń komunikacyjnych, a następnie budowa przeprawy mostowej przez Wisłę. Połączenie kolejowe z pobliską Bydgoszczą otwarto w Fordonie 1 listo-

pada 1885 r., przy czym – ze względu na plany przedłużenia linii kolejowej do Chełmży na ziemi chełmińskiej przez przerzucony przez Wisłę most – dworzec usytuowano na zachodnich peryferiach, ponad kilometr od centrum miasta. Dopiero w latach 1891–1893 w miejscu dawnej przeprawy promowej wzniesiono most kolejowo-drogowy zaprojektowany przez Georga Christopa Mehrtensa. Był to w owym czasie najdłuższy most (miał 1325 m) w Cesarstwie Niemieckim, stał się też niezwykle istotnym elementem w nadwiślańskiej panoramie miasta i niejako „wizytówką” Fordonu. Dodatkowo jego lokalizacja wymusiła korektę sieci drogowej w zachodniej części miasta i naturalnie stymulowała rozrost zabudowy w tym kierunku. Inwestycja ta, przy której przez trzy lata pracowało od sześciuset do tysiąca robotników, a ogólny koszt wyniósł 8,4 miliona marek, ożywiła Fordon także gospodarczo¹¹⁴. Natomiast poprowadzenie linii kolejowej od północy równoległe do drogi bydgoskiej, a następnie skierowanie jej na zachodnich przedmieściach ku południowemu wschodowi i przeprawie mostowej przez Wisłę spowodowało, że możliwości rozwoju południowo-zachodnich obszarów Fordonu zostały ograniczone do wąskiego pasa wzdłuż rzeki oraz drogi i linii kolejowej do Bydgoszczy. Na zachodnim skraju miasta, gdzie powstała stacja kolejowa i wzniesiono w roku 1885 skromny dworzec, rozbudowany w latach 1898–1899 (obecny dworzec kolejowy powstał w 1985 r.), oraz m.in. służbowe domy dla kolejarzy¹¹⁵, wytyczono niewielką ulicę Dworcową, która połączyła stację kolejową z szosą bydgoską (obecnie ul. Transportowa).

Na przełomie XIX i XX wieku wzdłuż drogi do Bydgoszczy powstało kilka większych fordońskich zakładów przemysłowych. Ich położenie w zachodniej części miasta determinowała dostępność lokalnych surowców i dogodne warunki komunikacyjne. Z czasem, wraz z postępującą industrializacją, na peryferiach – a częściowo nawet już poza granicami miasta – między Fordonem a Bydgoszczą wyrosła dzielnica przemysłowa. W pejzaż zachodnich obrzeży Fordonu wpisały się wtedy wysokie fabryczne kominy. Korzystając z dobrej koniunktury w przemyśle drzewnym, od roku 1889 w okolicy dawnego Wyszogrodu działał należący do Heinricha Engelmana duży tartak parowy, zaliczany do większych w regionie (zlikwidowany w 1931 r.). W jego pobliżu, na terenie ówczesnego Suczyna w założonej w roku 1895 przez Gustava Jacobiego fabryce papy dachowej produkowano także inne materiały dekarские. Najbliżej miasta powstała w 1898 r. fabryka tektury, a w sąsiedztwie stacji kolejowej i ulicy Dworcowej uruchomiono w roku 1907 przetwórnictwo owoców¹¹⁶. Prężnie rozwijał się przemysł ceramiczny, mający w Fordonie starą tradycję. Cegielnia nad Wisłą, na zachód od miasta, działała jeszcze przed połową XIX stulecia. Kolejny tego typu zakład, założony w roku 1889, został z czasem przejęty przez Eduarda H. Medzega, a następnie prowadzony przez jego syna Alberta. Szczególnie pomyślnie rozwijała się położona około ośmiuset metrów od

¹¹⁴ E. Okoń, *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska” 14 (1992 [1993]), s. 55–65; G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy Bydgoszcz 1851–2014*, Rybnik 2014, s. 52–54.

¹¹⁵ G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy* (jak przyp. 114), s. 47 i 54.

¹¹⁶ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 64; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 81 i 93.

¹¹³ H. Garbe, *Der Weichselhafen Brabemünde und die Canalisirung der Unterbrabe*, „Zeitschrift für Bauwesen” 38 (1888), szp. 211–236, zvl. szp. 234; K. Sławińska, *Przemysł drzewny w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871–1914*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 6 (1969), s. 97–98; W. Geisler, *Die Weichsellschaft von Thorn bis Danzig*, Braunschweig–Hamburg 1922, s. 29.

centrum miasta cegielnia parowa firmy „Medzeg”. Przedsiębiorstwo to jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej dysponowało boczną koleją i specjalnym systemem załadunkowym do transportu rzeczno nad Wisłą. W roku 1909 uruchomiło własną elektrownię, która dostarczała prąd początkowo do kilku innych fordońskich fabryk, a później także na potrzeby miasta. Rocznie produkowało przeszło pięć milionów sztuk różnego rodzaju ceramiki budowlanej, będąc jednym z największych i najnowocześniejszych zakładów przemysłowych w regionie. Budując w roku 1900 kolejne przedsiębiorstwa – tartak parowy i stolarnię – Albert Medzeg wybrał lokalizację znacznie bliżej miasta, u zbiegu linii kolejowej z drogą do Suczyna, którą z czasem zaczęto nazywać ulicą Fabryczną (Fabrikstraße, obecnie ul. Produkcyjna)¹¹⁷. Stojący w pobliżu wiatrak zastąpiono w końcu XIX stulecia młynem parowym, a dawną drogę do młyna przemianowano na ulicę Młyńską (Mühlenstraße; obecnie ul. Mączna).

Doprowadzenie linii kolejowej w połowie lat osiemdziesiątych zdeterminowało rozwój urbanistyczny Fordonu. W ciągu dwóch dekad znacząco wzrosła liczba domów w mieście – do 242 w roku 1905. Pomijając peryferyjnie położony Fordonek z trzema tylko nowymi domami (1885 r. – 22; 1905 r. – 25), można szacować, że w obrębie miasta przybyło 51 domów – czyli zabudowa mieszkaniowa powiększyła się o 31%. Po roku 1905 dynamika budownictwa mieszkaniowego wyhamowała, w kolejnych szesnastu latach wzniesiono w Fordonie tylko 9 nowych domów. Jednocześnie rosła liczba mieszkańców – przed wybuchem pierwszej wojny światowej były to prawie trzy tysiące osób¹¹⁸. Wraz ze wzrostem zapotrzebowania zwiększała się liczba mieszkań, które uzyskiwano także przez przebudowę lub rozbudowę domów już istniejących.

Po roku 1840, ze względu na zagrożenie pożarowe, najczęściej stawiano domy murowane i kryte dachówką¹¹⁹. Jednak jeszcze na przelomie wieków wiele budynków, zwłaszcza na przedmieściach, miało konstrukcję drewnianą lub z tzw. muru pruskiego – nawet obiekty powstałe ze środków państwowych. Domy były zazwyczaj parterowe, kalenicowe, pozbawione wyraźnych cech stylowych, o tradycyjnym programie funkcjonalno-przestrzennym. Na początku XX wieku w Fordonie było wyraźnie widoczne typowe dla większości centrów ówczesnych miast silne zróżnicowanie zabudowy mieszkalnej, zarówno pod względem skali, jak i cech stylistycznych. Przy Rynku i głównej ulicy – Brombergerstraße – z jednopiętrowymi kamienicami sąsiadowały parterowe domy, których dominujący udział w zabudowie oddają nawet późniejsze dane. Około 1937 r. stanowiły one 64% domów mieszkalnych. Znaczną część miejskiej przestrzeni zajmowały liczne zabudowania gospodarcze, nie tylko oficyny stojące na parcelach, ale też obiekty zgrupowane na obrzeżach,

przede wszystkim w północnej części miasta, w ciągu ulicy Stodolnej (1918 r. – Scheunenstraße; niegdyś ul. Kordeckiego, obecnie ul. K. Krygera). W początkach XX stulecia Fordon prócz Rynku miał także drugi plac targowy, na północno-zachodnich obrzeżach, gdzie handlowano produktami rolnymi i zwierzętami. Wiele parceli nadal użytkowano rolniczo, zwłaszcza w północnym i wschodnim rejonie miasta, m.in. przy ulicy Ogrodowej (obecnie ul. Ordynacka). Skromna, przypuszczalnie na polu wiejska zabudowa przeważała w uliczkach położonych nad Wisłą, gdzie zapewne od czasów nowożytnych zamieszkiwali w większości rybacy (tj. w okolicach dzisiejszej ul. Rybaki).

Urbanistyczną modernizację rozpoczęto od centrum Fordonu. Przy drodze wylotowej do Świecia, w miejscu pierwszej w mieście budowli protestanckiej (zapewne w konstrukcji szkieletowej) wzniesiono w latach 1886–1888 okazały budynek szkolny. Później stanął przy nim modernistyczny gmach o rozbudowanych funkcjach kulturalno-oświatowych (1908–1911)¹²⁰. W latach 1878–1879 w południowo-wschodniej części Fordonu pojawił się neogotycki kościół ewangelicki pod wezwaniem św. Jana (obecnie katolicki pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty). W 1895 r. w jego sąsiedztwie wybudowano przeznaczoną dla pastora plebanię (projekt Alfreda Muttraya; obecnie ul. gen. W. Sikorskiego 8)¹²¹. Nieco wcześniej, w latach 1886–1887, powstała nowa plebania przy świątyni katolickiej (obecnie ul. Wyzwolenia 2)¹²². Spośród murowanych świątyń trzech wyznań najskromniej prezentował się kościół katolicki. Siegająca 31 m wieża świątyni ewangelickiej wprowadziła kolejny akcent wysokościowy w przestrzeni miejskiej. Jednocześnie podkreślała ona znaczenie społeczności ewangelików, stanowiącej od lat siedemdziesiątych XIX w. ponad połowę ludności Fordonu. Wzniesione w centrum w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych obiekty finansowane ze środków państwowych wyróżniały się nie tylko skalą, ale i formą architektoniczną na tle okolicznej zabudowy. Wokół obu kościołów i synagogi powstały kompleksy obiektów związanych z funkcjonowaniem danej grupy wyznaniowej.

Słabo dotychczas zurbanizowane południowo-wschodnie rejony miasta zostały zagospodarowane na potrzeby gminy ewangelickiej, a w późniejszym czasie w pobliżu kościoła św. Jana wybudowano nowy ratusz. Pod koniec stulecia skupiono uwagę przede wszystkim na rozwoju niemal niewykorzystanych terenów w północno-zachodniej części Fordonu, w tym wzdłuż dróg prowadzących do podmiejskich osad: przy trakcie do Miedzynia, w zachodniej partii Bergstraße (niegdyś ul. Podgórna, obecnie ul. Górska) oraz przy ulicy Młyńskiej, do której po uregulowaniu zbiegały się lokalne dukty z Czarnówka i Suczyna.

¹¹⁷ H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985 (zarys monograficzny)*, [Bydgoszcz 1985], s. 9–10; S. Turowski, współopr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 64; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 92–93.

¹¹⁸ *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen 1885* (jak przyp. 108), s. 197; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: Provinz Posen, bearb. vom Königlich Preußischen Statistischen Landesamte, Berlin 1908, s. 15; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 81.

¹¹⁹ S. Turowski, współopr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 63.

¹²⁰ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1886 bis einschließlich 1889 vollendeten und abgerechneten preussischen Staatsbauten aus dem Gebiete des Hochbaues*, „Zeitschrift für Bauwesen” 42 (1892), s. 100; R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon* (jak przyp. 96), s. 8; S. Turowski, współopr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 67–68.

¹²¹ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1871 bis einschl. 1880 vollendeten und abgerechneten Preussischen Staatsbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 33 (1883), s. 18–19; *Statistische Nachweisungen, betreffend die im Jahre 1895 unter Mitwirkung der Staatsbaubeamten vollendeten Hochbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 47 (1897), s. 74.

¹²² *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1886 bis einschließlich 1889* (jak przyp. 120), s. 93.

Il. 8. Fordon. Dawna szosa bydgoska – później ulica Bydgoska (obecnie ul. Fordońska), partia wschodnia – widok ogólny na pierzeję północną, ok. 1914 (pocztówka, wyd. Pohlmann's Verlag, Fordon, wg: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, il. 465)

Na obszarze już wcześniej zurbanizowanym dokonywano wymiany, przebudowy lub uzupełnienia zabudowy. Skromne przedmieście rozwinęło się po północnej stronie miasta, wzdłuż ulicy Świeckiej. Na przełomie stuleci najintensywniej rozbudowywała się jednak zachodnia część miejscowości. Główną arterią komunikacyjną Fordonu stała się dawna szosa do Bydgoszczy, zwłaszcza po jej połączeniu ze starą ulicą Bydgoską przez wiadukt nad linią kolejową biegnącą ku przeprawie mostowej. Wzdłuż niegdyśjszej Chaussee von Bromberg, około roku 1900 przemianowanej na ulicę Bydgoską (Brombergerstraße; obecnie ul. Fordońska), na przełomie wieków koncentrowały się największe przedsięwzięcia urbanistyczne. Bliżej centrum, w północnej części ulicy Bydgoskiej powstał szereg wolnostojących, jednopiętrowych domów, częściowo w zabudowie pierzowej; kilka domów należało do ówczesnej elity finansowej miasta, m.in. właścicieli pobliskich zakładów przemysłowych. Na obrzeżach rosła zabudowa przemysłowa. Natomiast na dalekich zachodnich peryferiach, przy drodze do Bydgoszczy około roku 1890 wybudowano niewielki zespół obiektów pełniący funkcję szpitala epidemiologicznego (obecnie ul. Fordońska 409; obiekty nieużytkowane), gdyż miasto i okolice co jakiś czas nawiedzały epidemie cholery. Już poza granicami Fordonu, w lesie na terenie Suczyna założono osobny cmentarz dla zmarłych pacjentów tej placówki (u zbiegu obecnych ulic Wyszogrodzkiej i Fordońskiej)¹²³.

¹²³ *Das Auftreten und der Verlauf der Cholera in dem preussischen Provinzen Posen und Preußen während der Monate Mai bis September 1873*, Berlin 1874, s. 7–8;

W drugiej połowie XIX wieku powstało niewielkie przedmieście nad samą Wisłą, wzdłuż drogi idącej do przeprawy promowej i działającej tu od dawna cegielni. Wraz z budową mostu nad Wisłą jeszcze większego znaczenia nabral dawny węzeł komunikacyjny w zachodniej części miasta, łączący ulicę Bydgoską i przeprawę promową. Skorygowano wówczas bieg dawnego traktu, tworząc niewielką ulicę Mostową. Na położonych w pobliżu parcelach w północnej pierzei ulicy Bydgoskiej wzniesiono kilka znacznie większych obiektów, m.in. gmach państwowej poczty (około 1893 r.) oraz jedną z największych w mieście, dwupiętrową kamienicę czynszową (około 1910 r.). Okazała – na miarę Fordonu – zabudowa tej partii ulicy tworzyła oprawę architektoniczną wjazdu do miasta od strony mostu i ziemi chełmińskiej. W listopadzie 1918 r. ówczesny burmistrz Martin Rieckenberg, mając na względzie rosnącą liczbę mieszkańców, sporządził plan niewielkiego osiedla mieszkaniowego na niezagospodarowanych terenach w północno-zachodniej części Fordonu. Oś osiedla miała stanowić ulica wytyczona między drogą do Miedzynia i ówczesną ulicą Piaskową (Sandstraße; obecnie ul. Piastowa) a traktem do Czarnówka i ulicą Młyńską. Miały w tym miejscu powstać rozproszone, jednorodzinne lub bliźniacze budynki mieszkalne. Plan ów został zrealizowany dopiero w późniejszym okresie¹²⁴.

R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon* (jak przyp. 34); S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 61.

¹²⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, sygn. 874, Fluchtlinien- und Lageplan der Kleinsiedlung auf dem städtischen Gelände der Stadt Fordon.

W życiu gospodarczym i krajobrazie miejskim Fordonu ważną pozycję – m.in. dzięki przeprawie przez rzekę – zajmowały karczmy i zajazdy, których rolę w drugiej połowie XIX stulecia przejęły hotele. Jednym z najstarszych był zbudowany jeszcze w latach sześćdziesiątych hotel „Vogel” przy Brombergerstraße (dziś ul. Bydgoska 31–33; obecnie nieistniejący). Na zachodnich obrzeżach miasta, przy drodze do przeprawy promowej działał zakład należący do Johanna Schulza, który początkowo, przed rokiem 1903 niewielki zajazd rozbudował do jednopiętrowego okazałego hotelu (obecnie przy ul. Nawigacyjnej 1; budynek mieszkalny). Dobrze prezentował się też powstały w pobliżu około roku 1890 jednopiętrowy Dom Strzelecki – Schützenhaus (zniszczony w 1945 r.; niegdyś na parceli przy obecnej ul. Fordońskiej 442). Obiekty hotelowe często swoją wielkością i wyglądem wyróżniały się na tle okolicznej zabudowy.

Wyraźna poprawa sytuacji ekonomicznej Fordonu na przełomie XIX i XX wieku oraz dobra koniunktura budowlana znalazły odzwierciedlenie w inwestycjach komunalnych. Największym przedsięwzięciem była budowa nowego ratusza miejskiego poza obrębem Rynku, przy ówczesnej ulicy Kościelnej (Kirchenstraße, późniejszej ul. Jagiellońskiej 3, obecnie ul. gen. W. Sikorskiego; budynek rozebrany około 2000 r.). Budowla ta, z założenia reprezentacyjna i prestiżowa, była jednak bardzo skromna, odpowiednio do możliwości ekonomicznych miasta. Powstałe wcześniej fordońskie obiekty użyteczności publicznej finansowano w znacznym stopniu z funduszy państwowych. Nowy ratusz, niewielki, o urozmaiconej bryle – parterowy z piętrowym ryzalitem bocznym – zbudowano w skromnej, późnorenansowej stylistyce. W roku 1904 oddano do użytku niedużą lecznicę, pięć lat później w północnej części miasta postawiono nową remizę strażacką, a w 1910 r. urządzono nad Wisłą kąpielisko rzeczne. Ponadto jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej powstał przytułek komunalny określany jako „dom dla ubogich”, z zadaniem opieki socjalnej nad mieszkańcami¹²⁵. Do początku XX wieku zmodernizowano i poprawiono stan ulic w mieście, choć zdecydowanie dominowały w nim drogi gruntowe. Brukowany był tylko Rynek (Markt) i główne ulice: Brombergerstraße (obecnie ul. Bydgoska), Kirchenstraße (obecnie ul. gen. W. Sikorskiego), Schwetzerstraße (obecnie ul. Wyzwolenia) oraz co najwyżej kilka bocznych, m.in. Anstalt-Gasse (obecnie ul. Zakładowa). Z braku sieci wodociągowej mieszkańcy Fordonu korzystali ze studni, w tym kilku publicznych; jedna znajdowała się tradycyjnie na Rynku, a inna przy synagodze. Na przełomie wieków na Rynku i przy głównych ulicach pojawiły się naftowe latarnie uliczne, przy czym najokazalsza stała na głównym placu miejskim.

Ostatnie ćwierćwiecze XVIII wieku było dla Fordonu okresem pomyślnego rozwoju demograficznego i gospodarczego. W tym czasie osiedliło się w mieście kilkanaście rodzin kolonistów niemieckich, stale przybywali nowi osadnicy żydowscy. Liczba mieszkańców Fordonu do początku wojen napoleońskich zwiększyła się o blisko 60% – z 861 osób w roku 1774 do 1372 osób w roku 1804¹²⁶. W późniejszych latach trwał stały, chociaż

umiarkowany przyrost ludności i w roku 1831 liczba mieszkańców przekroczyła dwa tysiące (2005 osób). Przez kolejne ponad pół wieku stan ten, przy okresowych wahaniami i spadkach, utrzymywał się na zbliżonym poziomie; w roku 1885 Fordon miał 2007 mieszkańców. Na stagnację demograficzną wpłynęły głównie czynniki ekonomiczne. Wraz z poprawą gospodarki miasta po roku 1885 nastąpił przyrost ludności. Na przestrzeni lat 1885–1910 zaludnienie wzrosło o 42% – według spisu z 1910 r. w Fordonie mieszkało 2850 osób¹²⁷. Specyfiką tego miasta od czasów nowożytnych do połowy XIX wieku była bardzo duża liczba mieszkających w nim Żydów, co najmniej od trzeciej ćwierci XVIII stulecia stanowili oni ponad połowę ludności. W wyniku systematycznego napływu osób tej nacji w pierwszej połowie XIX wieku była to najliczniejsza społeczność w mieście: w roku 1831 zdecydowanie dominowała (73%), a jeszcze w roku 1852 stanowiła ponad połowę ludności (52,5%). W następnych dekadach w wyniku migracji do większych miast (m.in. Bydgoszczy, Poznania, Berlina, Gdańska) lub emigracji (głównie do Stanów Zjednoczonych) liczba ludności wyznania mojżeszowego szybko się zmniejszała. W roku 1910 Żydzi stanowili już tylko 6,8% mieszkańców Fordonu (195 osób). Były to dość typowe dla tej społeczności i dla tego terenu zmiany demograficzne¹²⁸. W miejsce opuszczających miasto Żydów napływała ludność ewangelicka i katolicka. Udział katolików w strukturze demograficznej Fordonu od czasu rozbiorów do pierwszej wojny światowej nie podlegał istotnym zmianom. Orientacyjnie można przyjąć, że ludność katolicka w momencie przejścia miasta przez Prusy stanowiła co najwyżej około 38% jego mieszkańców. Dokładniejsze dane przynosi wizytacja kościelna z roku 1781: wedle jej spisów stan katolików wynosił wówczas nieco ponad jedną czwartą ludności miasta (26,6%). Na przestrzeni XIX wieku odsetek katolików nieznacznie się zmienił, w roku 1910 stanowili oni 36% ludności miasta. W tym samym okresie liczebność ludności ewangelickiej wzrosła z 21% w roku 1781 do prawie 54% w roku 1910. Struktura wyznaniowa w dużym stopniu pokrywała się ze strukturą narodowościową, choć w Fordonie w spisie z roku 1910 odnotowano, że aż 296 katolików – 29% tej społeczności – podał język niemiecki jako ojczysty. Przed rokiem 1920 w Fordonie przeważała ludność niemiecka, Polacy stanowili na początku XX wieku co najwyżej około jednej trzeciej mieszkańców miasta¹²⁹.

Szkolnictwo podstawowe w Fordonie przez większość XIX stulecia miało charakter wyznaniowy. Przynajmniej do roku 1867 istniała szkoła katolicka. Połączono ją zapewne w latach siedemdziesiątych z szkołą miejską. Powstała w ten sposób największa szkoła w mieście, w roku 1913 uczyło się w niej 457 dzieci. Od roku 1824 w budynku gminy protestanckiej przy ulicy

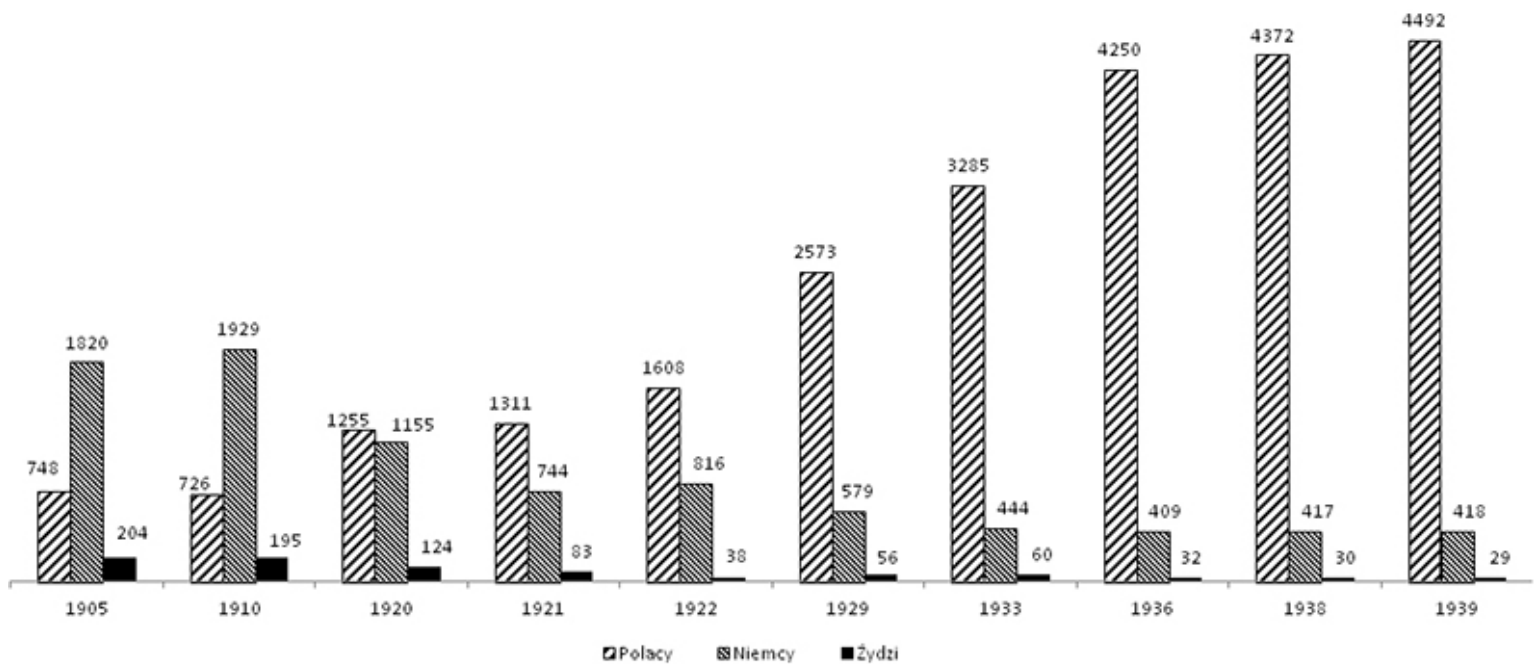
¹²⁷ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (jak przyp. 95), s. 4; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen 1885* (jak przyp. 108), s. 197; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (jak przyp. 103), s. 2; S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 51–52.

¹²⁸ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (jak przyp. 95), s. 4; *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (jak przyp. 93), s. 2; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (jak przyp. 103), s. 2; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 78; idem, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 34–37.

¹²⁹ T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy* (jak przyp. 64), s. 295, tab. 1; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (jak przyp. 103), s. 2–3.

¹²⁵ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 62 i 66.

¹²⁶ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 44), s. 711; *Geographie und Statistik von West-Süd- und Neu-Ostpreußen. Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, hrsg. A. C. Holsche, Bd. 3, Berlin 1807, s. 143.

Wykres 3. Fordon. Struktura narodowościowa ludności w latach 1905–1939

Świeckiej działała szkoła ewangelicka, przeniesiona później do gmachu szkoły miejskiej. Funkcjonowała również osobna szkoła żydowska, a do lat czterdziestych XIX wieku nawet jesziwa – szkoła talmudyczna. W roku 1891 w Fordonie utworzono przemysłową szkołę zawodową¹³⁰.

Niemal do końca XIX stulecia podstawą gospodarki Fordonu pozostawało rolnictwo. Miasto to było również lokalnym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. Odbywały się w nim rocznie cztery jarmarki oraz cotygodniowe targi we wtorek i piątek. Rzemieślnicy sprzedawali swoje towary na Rynku, handel artykułami rolnymi i zwierzętami prowadzono na targowisku. Dopiero rewolucja przemysłowa wywarła wpływ na rozwój miasta. Na początku XX wieku działało w Fordonie kilkudziesięciu rzemieślników (1910 r. – 62) i kupców (1907 r. – 29). W przemyśle pracowało aż kilkaset osób, przy czym zdecydowana większość w zaledwie kilku zakładach przemysłowych. Dwa tartaki parowe zatrudniały blisko sto czterdzieści osób, a największe fordońskie przedsiębiorstwo – cegielnia „Medzeg” – przed wybuchem pierwszej wojny światowej potrzebowało nawet do dwustu pracowników¹³¹. Stosunkowo liczną grupę stanowili różnego rodzaju urzędnicy państwowi, m.in. funkcjonariusze więzienia, oddziału Urzędu Budownictwa Wodnego.

Gdy w styczniu 1920 r. Fordon na mocy porozumień traktatu wersalskiego wszedł w skład państwa polskiego, nie wprowadzono większych zmian w ustroju miasta. Najważniejszym organem samorządowym była wybierana przez mieszkańców dwunastoosobowa rada miejska, która mianowała pięciu członków magistratu. Magistrat, przemianowany w roku 1933 na zarząd

miejski, był organem wykonawczym i składał się z burmistrza, jego zastępcy i trzech ławników. Miasto od roku 1920 znajdowało się w powiecie bydgoskim w województwie poznańskim, a po zmianach administracyjnych od 1 kwietnia 1938 r. zostało wraz z całym powiatem włączone do województwa pomorskiego¹³².

Na przestrzeni lat 1920–1939 Fordon znacznie powiększył swój obszar, dochodząc od zachodu do granic Bydgoszczy. W II Rzeczypospolitej Bydgoszcz wprowadziła spadła do pozycji miasta powiatowego, lecz prawie ośmiokrotnie zwiększyła swoją powierzchnię, gdy w kwietniu 1920 r. włączono w jej obręb 18 podmiejskich gmin, w tym położony nad Wisłą Fordonek (obecnie Brdyujście)¹³³. Terytorium Fordonu powiększyło się 16 marca 1929 r. wraz z przyłączeniem leżącego na zachodzie Suczyna o 288,36 hektarów i około dwustu mieszkańców (w 1910 r. Suczyn miał 28 domów i 220 mieszkańców – 136 katolików i 84 ewangelików). Gmina ta już przed 1929 r. pozostawała w ścisłym powiązaniu kulturalnym i gospodarczym z Fordonem, m.in. fordońskie zakłady przemysłowe z branży chemicznej i drzewnej położone wzdłuż linii kolejowej i drogi do Bydgoszczy pod względem administracyjnym znajdowały się na terenie Suczyna. Inkorporacja tej wsi zwiększyła powierzchnię Fordonu prawie o jedną trzecią, z dotychczasowych 600 do 889 hektarów, a jednocześnie sprawiła, że Fordon od zachodu graniczył już na całej linii bezpośrednio z Bydgoszczą. W następnych latach w wyniku niewielkich zmian terytorialnych obszar Fordonu powiększył się jeszcze o 10 hektarów i obejmował pod koniec lat trzydziestych 899 hektarów. Większość tego terytorium stanowiły pola, łąki, lasy (105,17 ha) i nieużytki, zabudowa zajmowała tylko około 10% powierzchni miasta¹³⁴.

¹³⁰ S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 67–68; T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (jak przyp. 28), s. 45–47.

¹³¹ S. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1846, s. 422; S. Turowski, współpr. Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 87), s. 52 i 63–65; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 93; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (jak przyp. 117), s. 13.

¹³² Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 80 i 83.

¹³³ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2 (1964–1965 [1971]), s. 12–13; R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1: 1920–1939, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 235.

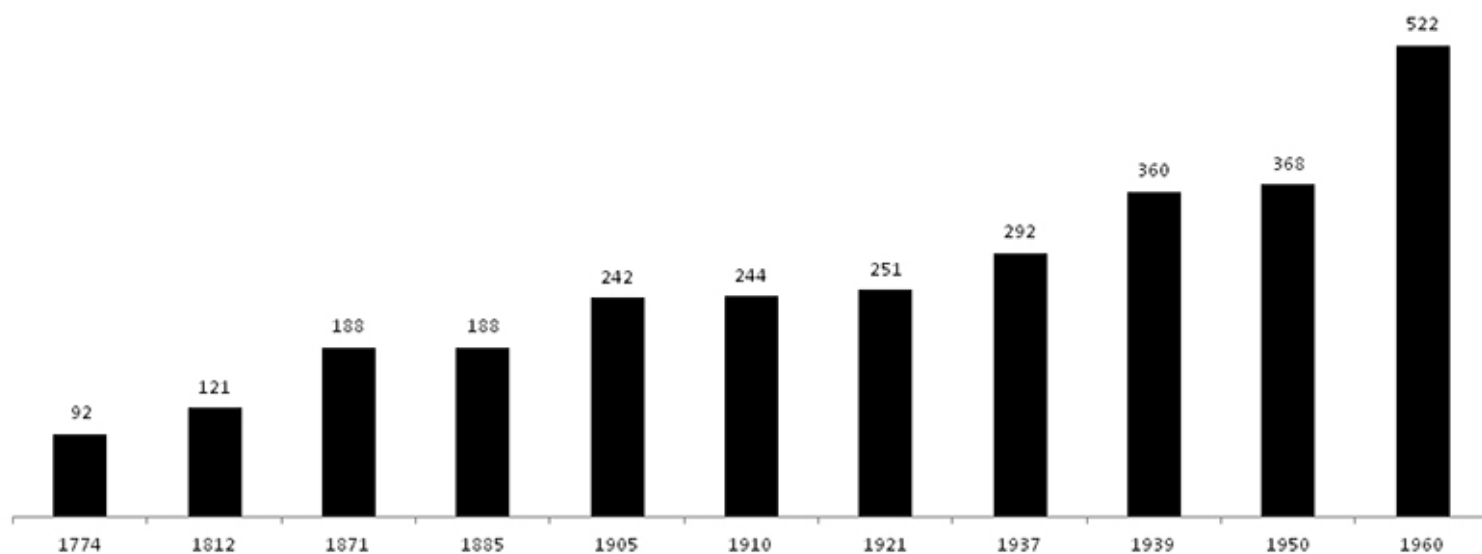
¹³⁴ *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (jak przyp. 103), s. 6–7; *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni z okazji 20-lecia powrotu ziemi pomorskiej do Macierzy*,

Po objęciu Fordonu przez administrację polską znaczna część jego mieszkańców wyjechała do Niemiec i zaludnienie miasta znacząco spadło, do 2138 osób w roku 1921. W następnych latach populacja mieszkańców szybko się jednak zwiększała i w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej liczyła 4939 osób – wzrost demograficzny wyniósł więc ponad 130%. Już w drugiej połowie lat dwudziestych miasto osiągnęło poziom zaludnienia z roku 1910, gdy miało 2850 mieszkańców. Szczególnie duży – wynoszący aż 75% – przyrost ludności przypadł na lata 1921–1931, był on w pewnym stopniu skutkiem przyłączenia Suczyna. Drugim efektem emigracji ludności niemieckiej i nielicznych już w tym okresie wyznawców religii mojżeszowej była wyraźna zmiana profilu narodowościowego Fordonu, spowodowana napływem ludności polskiej, głównie z Wielkopolski i Pomorza. Już w roku 1921 Polacy stanowili 61%, Niemcy 35%, a Żydzi 4% ogółu jego mieszkańców. Różnice w udziale tych trzech narodowości w miejskiej populacji powiększyły się jeszcze w następnych latach i w 1939 roku Polacy stanowili 91%, Niemcy 8,5%, a Żydzi 0,5% ogółu ludności Fordonu. Wraz z tym zmianami następowały przekształcenia struktury wyznaniowej. W 1931 r. 85% ludności miasta stanowili katolicy, tylko 13% ewangelicy, a niecałe 2% tak niegdyś liczni wyznawcy judaizmu. Wobec pokrywania się struktury wyznaniowej z narodowościową można przyjąć, że przed wybuchem drugiej wojny światowej Fordon był miastem niemal jednolitym pod tym względem – ponad 90% jego mieszkańców stanowiła ludność polska wyznania katolickiego¹³⁵.

Dzięki industrializacji przeprowadzonej przed rokiem 1914 Fordon wyróżniał się na tle innych małych miast w regionie. Pełniąc dalej funkcje lokalnego ośrodka rzemieślniczo-handlowego, był jednocześnie miastem o charakterze przemysłowo-rzemieślniczym, w którym duża liczba mieszkańców była zatrudniona w przemyśle. Po roku 1920 nie zmieniała się jego struktura branżowa, najbardziej rozwinięte były nadal przemysły: ceramiczny, drzewny, chemiczny, papierniczy i spożywczy. Największym

zakładem przemysłowym pozostawała prywatna cegielnia Alberta Medzega, stale rozbudowywana i modernizowana, należąca do największych i najnowocześniejszych tego typu zakładów w II Rzeczypospolitej. Cegielnia produkowała wyroby w zróżnicowanym asortymencie i sprzedawała je zarówno na rynku krajowym, jak i na rynkach zagranicznych. Ważne gałęzie miejscowej gospodarki stanowiły również rzemiosło i handel. Według danych z 1931 r. w Fordonie było 521 robotników, 267 rzemieślników i 42 kupców. Sporą grupę tworzyli różnego rodzaju urzędnicy państwowi, w tym pracownicy placówek działających w mieście już wcześniej, m.in. funkcjonariusze więzienni. Nadal liczna była społeczność rolników; tylko w roku 1935 odnotowano na obszarze miasta ponad dwieście działek i gospodarstw rolnych. Przez cały czas w Fordonie dwa razy w tygodniu odbywały się targi¹³⁶.

W okresie międzywojennym centrum Fordonu w dużym stopniu zachowało swój dawny wygląd. Najważniejszą zmianą była przebudowa w latach 1926–1930 przez poznańskiego architekta Stefana Cybichowskiego kościoła św. Mikołaja na fordońskim Rynku. Budynek przeorientowano, zwracając fasadą ku południowi i Wiśle, dawne prezbiterium przekształcono w niewielką kaplicę, zlikwidowano przykościelny cmentarz. Nowa świątynia – okazała, neobarokowa, z wysoką wieżą nakrytą hełmem – zdominowała panoramę miasta¹³⁷. Istotne przeobrażenia w układzie przestrzennym spowodował rozwój zabudowy mieszkaniowej, ściśle powiązany z sytuacją ekonomiczną. W roku 1921 w Fordonie stało 251 domów, w tym co najmniej kilkadziesiąt w obrębie Fordonka. Niewielki początkowo ruch budowlany znacznie się wzmógł po zwyciężeniu światowego kryzysu gospodarczego i w marcu 1939 r. miasto liczyło aż 360 domów. Można przypuszczać, że od 1921 do 1939 r. w Fordonie postawiono około osiemdziesięciu domów. Nową zabudowę mieszkaniową rozmieszczono w kilku punktach miasta. Na północno-zachodnim obrzeżu, gdzie już w roku 1918 planowano założyć niewielkie osiedle

Wykres 4. Fordon. Liczba domów w latach 1774–1960

red. J. Lachowski, Toruń–Lwów 1939, s. 10; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 81.

¹³⁵ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 82; idem, *Przemysł, handel i rzemiosło w miasteczkach powiatu bydgoskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, red. Z. Biegański, W. Polak, M. Białkowski (Dzieje Regionu Kujawsko-Pomorskiego 3), Toruń 2013, s. 142.

¹³⁶ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 81, 83, 91–94 i 96; idem, *Przemysł, handel i rzemiosło* (jak przyp. 135), s. 142, 147–149 i 156; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (jak przyp. 117), s. 14–16.

¹³⁷ K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (jak przyp. 50), s. 54–55.

Il. 9. Fordon. Fragmety miasta: poczta, ratusz, za którym widoczna wieża kościoła ewangelickiego, wschodnia partia ulicy Bydgoskiej (wówczas Adolf Hitlerstraße) i południowo-wschodni fragment rynku oraz dawna synagoga (zamieniona w tym czasie na kino), ok. 1940 (pocztówka, wyd. Photo- und Luftbildverlag J. Beck, Stuttgart, wg: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na danych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, il. 471)

wzdłuż nowo wytyczonej drogi, zwanej początkowo ulicą Nową (obecnie ul. Topazowa), obok jednorodzinnych domów wzniesiono w latach 1929–1930 także komunalny, wielorodzinny budynek mieszkalny (obecnie ul. Topazowa 6)¹³⁸. Na niemal niezagospodarowanym terenie wzdłuż dróg wylotowych z Fordonu do przyłączonego Suczyna (ul. Fabryczna, obecnie ul. Produkcyjna) i wsi Czarnówko (ul. Wiejska, obecnie ul. Sielska) powstała przeważnie rozproszona zabudowa mieszkaniowa w formie jednorodzinnych, najczęściej parterowych domów o skromnych cechach architektury modernistycznej. Na parcelach oprócz budynków mieszkalnych i obiektów gospodarczych było miejsce na przydomowe ogródki. Na zurbanizowanych już wcześniej działkach w centrum miasta zintensyfikowano wymianę, przebudowę lub uzupełnienie zabudowy. Na północno-wschodnich obrzeżach powstał około roku 1925 niewielki młyn motorowy, przy ówczesnej ulicy Sienkiewicza 1 (obecnie ul. Pielęgniarska 2; budynek handlowy)¹³⁹. W pobliżu rozbudowywanego osiedla na północno-zachodnich peryferiach zrealizowano największą w Fordonie inwestycję – po północnej stronie wschodniej partii ulicy Wiejskiej oddano do użytku w roku 1932 stadion miejski, a w sąsiedztwie założono sportową strzelnicę. Ponadto, wykorzystując warunki topograficzne sprzyjające uprawianiu tak popularnych w tym okresie sportów lotniczych, na stokach Czarnej Góry i polach Miedzynia, na północny zachód od

miasta, urządzono w roku 1934 szybowisko funkcjonujące przez niemal trzy następane dekady¹⁴⁰.

Z powodu sytuacji ekonomicznej Fordonu w okresie międzywojennym jedynie w niewielkim stopniu poprawiła się infrastruktura komunalna. Przede wszystkim rozbudowano sieć przesyłową prądu elektrycznego. Ulepszono stan kilku ulic i Rynku, lecz w mieście wciąż przeważały drogi gruntowe. Brukiem zostały pokryte tylko nieliczne ulice, np. w roku 1927 również ulica Sienkiewicza (obecnie ul. Kapeluszników) i częściowo ulica 20 Stycznia (obecnie ul. Przy Bóżnicy), zapewne zmodernizowane już wcześniej. W latach 1927–1933 wybrukowano ulice Słowackiego (obecnie ul. A. Frycza-Modrzewskiego) i Cmentarną (obecnie ul. Cechowa). W roku 1930 na nowo urządzono przy ulicy Podgórznej tzw. dom ubogich, przytułek socjalny dla ubogich mieszkańców (obecnie ul. Góralska 15; budynek mieszkalny). Duże znaczenie dla funkcjonowania miasta miało usprawnienie połączeń komunikacyjnych. W roku 1925 uruchomiono komunikację autobusową z Bydgoszczą, a siedem lat później nad Wisłą oddano do użytku przystań żeglugi rzecznej „Vistula”¹⁴¹.

Wraz z szybkim wzrostem populacji ludności katolickiej pojawiła się w Fordonie potrzeba budowy nowej świątyni parafialnej na Rynku oraz założenia nowego cmentarza. Już w 1931 r. przy drodze do Miedzynia (obecnie ul. Piastowa) zaczęto urządzać nową nekropolię, rozplanowaną na planie kwadratu o powierzchni

¹³⁸ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 81 i 88.

¹³⁹ *Pięćsetlecie miasta Fordonu 1424–1924*. Jubileuszowy dodatek „Dziennika Bydgoskiego”, „Dziennik Bydgoski” 18, nr 161 (1924 [3 VII 1924]), s. 2.

¹⁴⁰ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 86), s. 120.

¹⁴¹ Ibidem, s. 88–89, 96–97 i 111.

prawie dwóch hektarów. W grudniu 1934 r. nekropolia została poświęcona, a rok później w jej centrum stanęła cmentarna kaplica. W roku 1930 przystosowano budynek przy ulicy Piekary 14 do funkcji domu zakonnego dla sprowadzonych sióstr zakonnych ze Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, tzw. szarytek¹⁴².

Strategiczne znaczenie mostu nad Wisłą spowodowało, że już 2 września 1939 r. Fordon był bombardowany przez lotnictwo niemieckie. Podczas nalotów ucierpiała miejska zabudowa i cegielnia „Medzeg”, a most został wysadzony. Kilka dni później – 5 września – Fordon zajęły wojska niemieckie. Wraz z częścią zagarniętych polskich ziem miasto zostało włączone do III Rzeszy, weszło w skład Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig – Westpreußen) jako przynależne do powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej. Między październikiem a grudniem 1939 r. okolice Fordonu były miejscem masowych egzekucji ludności polskiej, głównie z sąsiedniej Bydgoszczy. W Fordonie 2 października 1939 r. rozstrzelano ośmiu polskich mieszkańców, których m.in. upamiętnia odsłonięty na Rynku w roku 1959 pomnik dłuta rzeźbiarza Wiktora Marciniaka (1922–1999). Nieliczna już w owym czasie miejscowa ludność żydowska została poddana eksterminacji; władze okupacyjne w ciągu kilku miesięcy (1939–1940) zlikwidowały fordoński kirkut, a dawną synagogę zaadaptowały na kino. Ze względu na ważne strategiczne znaczenie szybko odbudowano most nad Wisłą (1940–1941) oraz zniszczone obiekty cegielni (1940–1942), ponadto rozbudowano niektóre inne zakłady przemysłowe produkujące na potrzeby wojenne. Podobnie jak w wielu innych polskich miastach włączonych do III Rzeszy, również w Fordonie planowano szereg inwestycji komunalnych, komunikacyjnych i mieszkaniowych, dyktowanych polityką narodowościową i względami gospodarczymi przyszłych Wielkich Niemiec, zamierzenia te nie wyszły jednak poza fazę projektową. Władze okupacyjne przeprowadziły korektę obszaru administracyjnego miasta – w roku 1943 jego powierzchnia wynosiła 841,92 hektarów i niewiele się zmieniła do czasu likwidacji Fordonu jako samodzielnej jednostki¹⁴³.

Niemiecka okupacja Fordonu skończyła się wraz z wejściem 27 stycznia 1945 r. wojsk radzieckich. Miasto tym razem prawie nie ucierpiało, ponownie został jednak wysadzony most nad Wisłą¹⁴⁴. Odbudowując most (1950–1956), zrezygnowano ze stalowych przęsł nad terenami zalewowymi od strony Ostromecka na rzecz nasypów ziemnych, skracając jego długość do około 1005 m¹⁴⁵. Podczas wojny zniszczeniu uległo 23% zabudowy Fordonu, głównie w wyniku nalotów bombowych z początku września 1939 r. oraz podczas wysadzania mostu. Miasto sto-

Il. 10. Fordon. Fragment północno-wschodni rynku z pomnikiem z roku 1959, 1967, fot. J. Gardzielewska (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

sunkowo szybko odbudowano, a liczba budynków mieszkalnych w roku 1950 nieznacznie przewyższała stan sprzed wybuchu wojny¹⁴⁶. Jeszcze w roku 1945 na podstawie ówczesnych decyzji administracyjnych władze państwowe przejęły m.in. zabudowania fordońskiej gminy ewangelickiej. Ludność niemiecka, generalnie ewangelicka, uciekła w większości z miasta przed wkroczeniem wojsk radzieckich; statystyki z lat 1948–1949 odnotowują jedynie pojedynczych mieszkańców Fordonu wyznania ewangelickiego (4–5 osób)¹⁴⁷. Kościół św. Jana w latach 1945–1983 wykorzystywano do celów magazynowych, później przekazano go tutejszej parafii rzymskokatolickiej i od roku 1990 pełni funkcję świątyni parafialnej dla nowo erygowanej parafii pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty¹⁴⁸. Dawna pastorówka została zaadaptowana do potrzeb miejscowej placówki opiekuńczo-wychowawczej, a po powołaniu parafii św. Jana Apostoła i Ewangelisty wróciła do funkcji plebanii, tym razem katolickiej. W dekadzie lat sześćdziesiątych XX wieku zlikwidowano cmentarz ewangelicki oraz położoną obok nekropolię więzienną¹⁴⁹.

W warunkach ustrojowych tzw. realnego socjalizmu samorząd miejski został podporządkowany władzom partyjnym i państwowym. Fordon ponownie znalazł się w powiecie bydgoskim w granicach województwa pomorskiego, przemianowanego w roku 1950 na województwo bydgoskie. Z dniem 1 stycznia 1973 r. Fordon został włączony do Bydgoszczy. W momencie inkorporacji zajmował obszar 836,13 hektarów i liczył ponad 8700 mieszkańców¹⁵⁰.

Po początkowym okresie powojennego zastoju nastąpił szybki wzrost liczby ludności miasta. W 1946 r. w Fordonie mieszkało 3514 osób, a niemal ćwierć wieku później – w roku 1969 – 8369 osób; przyrost wyniósł aż 138%. Jednak dopiero w połowie lat

¹⁴² H. Wilk, *Cmentarze parafialne Fordonu*, [w:] „Tobie Panie żaufalem”. *Historia i teraźniejszość kościoła i parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Bydgoszczy-Fordonie*, wyd. R. Buliński, Bydgoszcz 1996, s. 135; P. B. Gąsiorowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze fordońskie* (jak przyp. 99), s. 214; H. Wilk, *Historia parafii, kościoła św. Mikołaja i Fordonu*, s. 26, http://mikolaj.bydgoszcz.pl/czytelnia/historia_parafii [dostęp: 20.08.2016]; idem, *Historia Domu Zakonnego Sióstr Miłosierdzia w Fordonie*, s. 1–2, <http://www.mikolaj.bydgoszcz.pl/czytelnia/ochronka> [dostęp: 20.08.2016].

¹⁴³ A. Perlińska, *Fordon w latach 1939–1945*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 127–142; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (jak przyp. 117), s. 19.

¹⁴⁴ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych (1945–1972)*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 147.

¹⁴⁵ E. Okoń, *Z historii mostu* (jak przyp. 114), s. 71–73; G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy* (jak przyp. 114), s. 171–172.

¹⁴⁶ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (jak przyp. 144), s. 151; *Statystyka miast i osiedli 1945–1965* (Statystyka Regionalna. 6), Warszawa 1967, s. 676.

¹⁴⁷ K. Kącka, *Dekanat fordoński w latach 1939–1956*, Toruń 2002, s. 49.

¹⁴⁸ R. Buliński, „Tobie Panie żaufalem” (jak przyp. 142), s. 121; K.M. Żydowicz, *Świątynie Fordonu*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 236 i 239.

¹⁴⁹ H. Wilk, *Cmentarze parafialne* (jak przyp. 141), s. 138.

¹⁵⁰ A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy*, [w:] *Dzieje Fordonu* (jak przyp. 1), s. 185–187.

Il. 11. Fordon. Zachodnia część miasta – dzisiejsze rondo dr. Stefana Buxakowskiego przy wjeździe na most przez Wisłę. Po lewej widoczny fragment budynku poczty, w głębi helm wieży kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, po prawej część elewacji frontowej dawnego hotelu Johanna Schulza (obecnie budynek mieszkalny przy ul. Nawigacyjnej 1), 1967, fot. J. Siudecki (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

pięćdziesiątych miasto osiągnęło poziom zaludnienia sprzed wybuchu wojny. W roku 1955 Fordon zamieszkiwało 5075 osób. Największy przyrost liczby ludności, spowodowany wzmożoną migracją, przypadł na lata 1955–1960 (22,5%), a niewiele mniejszą dynamikę miał w kolejnej pięciolatce (1960–1965 – 19,5%). Wzrost demograficzny uwarunkowany był w znacznej mierze rozwiniętym już wcześniej miejscowym przemysłem. Ponadto dogodne połączenia komunikacyjne z pobliską Bydgoszczą – po roku 1945 ważnym ośrodkiem administracyjnym i dynamicznie rozwijającym się miastem przemysłowym – sprawiły, że Fordon w coraz większym stopniu stawał się jej miastem satelickim. Wielu mieszkańców Fordonu dojeżdżało do pracy w pobliskiej Bydgoszczy¹⁵¹.

W okresie Polski Ludowej fordoński przemysł opierał się nadal na zakładach powstałych jeszcze pod koniec XIX lub na początku XX wieku, przede wszystkim z branż ceramicznej, papierniczej, meblowej i rolno-spożywczej, które najczęściej zmodernizowano lub rozbudowano. Do nielicznych nowych zakładów przemysłowych powstałych przed inkorporacją miasta należał m.in. wybudowany w latach 1964–1971 na terenie dawnego Fordonka kombinat zbożowo-słodowniczy, którego elewatory wprowadziły nowy akcent w nadwiślańskim pejzażu¹⁵². Do największych fabryk dalej należała cegielnia „Medzeg”, przemianowana z czasem na Fordońskie Zakłady Ceramiki Budowlanej, od roku 1968 działające jako wielozakładowe Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej. Było to największe przedsiębiorstwo tej branży w regionie. Zakład w Fordonie zajmował obszar ponad 52 hektarów, jego roczna produkcja po rozbudowie w latach 1956–1962 sięgała w roku 1967 niemal 34 milionów sztuk różnego rodzaju ceramiki budowlanej (cegła,

dachówka, rurki drenarskie itp.), a zatrudniał w tym czasie prawie czterystu pracowników. Przy zakładzie powstał w latach 1947–1950 okazały modernistyczny kompleks oświatowy jako siedziba średniej szkoły branżowej – Technikum Ceramicznego (obecnie, kompleksowo przebudowany, mieści Wydział Zarządzania Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego; ul. Fordońska 430), a w pobliżu m.in. hotel robotniczy (1951–1952) oraz trzy wielorodzinne budynki mieszkalne dla pracowników (1959–1964)¹⁵³. W latach sześćdziesiątych XX wieku fordoński przemysł zajmował obszar 87 hektarów położonych głównie w południowo-zachodnim rejonie miasta, wzdłuż Wisły oraz drogi i linii kolejowej do Bydgoszczy. Niezależnie od dominującej roli przemysłu w gospodarce Fordonu (w 1965 r. zatrudniał 65% ludności miasta), nadal znaczne tereny użytkowano rolniczo¹⁵⁴. Wedle statystyki z 1965 r. 206 gospodarstw rolnych zajmowało w granicach miasta różnego rodzaju grunty rolne o powierzchni 306 hektarów¹⁵⁵.

Rozwój gospodarczy i przyrost zaludnienia przyczyniły się do zwiększenia w Fordonie budownictwa mieszkaniowego. Na częściowo zurbanizowanych wschodnich obrzeżach powstało niewielkie osiedle Rybaki z wielorodzinną zabudową, m.in. w latach 1959–1965 postawiono tam trzy bloki mieszkaniowe. Na północ od Rybaków, na niezabudowanych terenach przy ulicy Szpitalnej (obecnie ul. Pielęgniarska) i Polnej (obecnie ul. Altanowa) kolejne osiedle z wielorodzinną zabudową, nazwane później Nad Wisłą, wybudowała w latach 1966–1972 nowo powołana fordońska spółdzielnia mieszkaniowa. Zasadniczo jednak przed inkorporacją miasta dominowało budownictwo indywidualne. Do roku 1968 powstało w Fordonie niemal 280 jednorodzinnych domów¹⁵⁶. Początkowo nowe budynki mieszkalne wznoszono na miejscu zabudowy zburzonej podczas wojny, a także na terenach już wcześniej – zwłaszcza w latach 1920–1939 – częściowo rozplanowanych i zurbanizowanych, głównie w północno-zachodnim rejonie miasta, przy ulicach Nowej (obecnie ul. Topazowa) i S. Batorego (obecnie ul. Warneńczyka) oraz w bloku pomiędzy ulicami Fabryczną (obecnie ul. Produkcyjna) i Wiejską (obecnie ul. Sielska). W wyniku budowy kolejnych jednorodzinnych domów wzdłuż dawnego traktu świeckiego, czyli ulicy Wyzwolenia, w latach sześćdziesiątych na północnych peryferiach powstało niewielkie osiedle przy ulicach: Osada (obecnie ul. Swobodna), Dolina (obecnie ul. Dorodna) i O. Kolberga (obecnie ul. Powstania Styczniowego). Od końca lat pięćdziesiątych największe osiedla domów jednorodzinnych z niską, rozproszoną zabudową wyrosły na niezagospodarowanych terenach na północy i północnym wschodzie miasta – między ulicami: Cmentarną (obecnie ul. Cechowa), 20-lecia PRL (obecnie ul. ks. J. Szydzika), Kasprowicza (obecnie ul. M. Ryńskiego) i Kochanowskiego (obecnie ul. J. Styki) oraz ulicami: Polną, Osielską, Cmentarną

¹⁵³ H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (jak przyp. 117), s. 23–45 i 58.

¹⁵⁴ E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne* (jak przyp. 1), s. 85–86; H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (jak przyp. 144), s. 170.

¹⁵⁵ *Statystyka miast i osiedli* (jak przyp. 146), s. 518–519.

¹⁵⁶ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (jak przyp. 144), s. 174; A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy* (jak przyp. 150), s. 189–191.

¹⁵¹ *Statystyka miast i osiedli* (jak przyp. 146), s. 304–305; E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne* (jak przyp. 1), s. 86–87; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, red. A. Swinarski, Poznań [1973], s. 240 i 245.

¹⁵² H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (jak przyp. 144), s. 170.

i Spokojną (obecnie ul. Kryształowa). W tym samym czasie niewielkie osiedla jednorodzinnych domów pojawiły się na dalekich zachodnich obrzeżach Fordonu, w pobliżu granicy z Bydgoszczą, m.in. na terenie dawnego Suczyna przy ulicach: Poniatowskiego (obecnie ul. R. Palubickiego), Matejki (obecnie ul. Wita Stwosza), Leśnej (obecnie ul. B. Wardyńskiego) i Dąbrowskiego (obecnie ul. W. Wróblewskiego).

Wraz z rozwojem demograficznym i urbanistycznym w latach sześćdziesiątych Fordon zyskał także kilka obiektów użyteczności publicznej usytuowanych w północno-zachodniej partii miasta. Okazały kompleks oświatowy wzniesiono w latach 1962–1964 przy ul. Wiejskiej (Szkoła Podstawowa nr 2; obecnie Zespół Szkół nr 20, ul. Sielska 34), a nową remizę strażacką przy ul. Fabrycznej (obecnie ul. Produkcyjna 5). Natomiast na terenie dawnego stadionu miejskiego powstało w latach 1962–1967 nowe boisko sportowe, obok którego wybudowano w roku 1968 pawilon mieszczący zaplecze dla zawodników oraz część gastronomiczną (obecnie ul. Sielska 12)¹⁵⁷.

Rozwojowi przestrzennemu Fordonu nie towarzyszyła odpowiednia infrastruktura komunalna. Dopiero w roku 1958 rozpoczęto budowę wodociągów w mieście; po siedmiu latach ich długość wynosiła jedynie 2300 m. Ze względu na stosunkowo rozległy obszar rozbudowana była sieć dróg (1965 r. – 26,3 km), lecz tylko 8% ulic miało ulepszoną nawierzchnię (np. brukowaną, betonową lub asfaltową), dominowały drogi gruntowe i ziemne, nawet w centrum i w pobliżu Rynku¹⁵⁸.

Znaczne powiększenie terenów zurbanizowanych po drugiej wojnie światowej nie wymagało poszerzenia granic Fordonu. W latach 1945–1972 terytorium tego miasta zajmowało około ośmiu kilometrów kwadratowych (z niewielkimi zmianami, od 836 do 842 ha)¹⁵⁹. Po roku 1973 Fordon został podporządkowany planom rozwoju przestrzennego Bydgoszczy jako jej dzielnica mieszkaniowa w ramach koncepcji aglomeracji bydgosko-toruńskiej. Wznoszone od połowy lat siedemdziesiątych XX wieku nowe osiedla mieszkaniowe z biegiem lat otoczyły od północy i zachodu niegdysiejsze samodzielne miasto¹⁶⁰.

¹⁵⁷ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (jak przyp. 144), s. 165, 176–177 i 181.

¹⁵⁸ *Statystyka miast i osiedli* (jak przyp. 146), s. 594–595 i 949.

¹⁵⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, red. S. Pazyra, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 319; *Statystyka miast i osiedli* (jak przyp. 146), s. 324.

¹⁶⁰ A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy* (jak przyp. 150), s. 191–194; B. Sierecka-Nowakowska, *Fordon jako zwiernik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] *Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz–Fordon–Toruń*, red. B. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn – Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 249), Warszawa 2012, s. 39–41.

I. DESCRIPTIVE SECTION

THE HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

EMANUEL OKOŃ

in cooperation with Roman Czaja

The town of Fordon, currently the north-east district of Bydgoszcz, is situated in the southern part of the Valley of the Lower Vistula River also referred to as the Fordon Valley. From the north-west, the Świecie Upland with slopes of up to 60 metres delimits the edge of the valley. The medieval town is situated on the left bank of the Vistula River, below the mouth of the Brda River, on the terrace located 10–15 metres above the level of the Vistula River. It consists of fertile alluvial soils with local sandy tussocks and swamps¹.

Despite the fact that the origins of Fordon date back to the Middle Ages, the settlement in this area has a much longer history. A Late Paleolithic settlement connected with the culture of reindeer hunters (9000 B.C.) was discovered in adjacent Palcz. The oldest traces of settlement near the town come from the end of the Middle Stone Age and the beginning of the Late Stone Age – the Mesolithic period (6000–4500 B.C.) and the Neolithic (4500–1800 B.C.). In the Bronze Age and the Early Iron Age, the settlement of the population of the Lusatian Culture (1300–400 B.C.) took place in the area². The Vistula Valley constituted the most important communication route, and during the Roman period (the beginning of the 1st century A.D. – 5/6th century A.D.) the branch of the Amber Road used to run along the Vistula up to the Baltic Sea. The tradition of this trade route survived the period of the human migrations and was reborn in the time of tribal communities along with the influx of Slavs in the 6th century A.D. Archeologists discovered a gord from the 7th century / the beginning of the 8th century situated in Strzelce Dolne north of the town of Fordon and traces of settlement in Palcz³.

¹ E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 24, „Geografia” 7 (1970), p. 80; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, [in:] *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 9.

² J. Woźny, *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska” 16, (1994 [1995]), pp. 131–133; idem, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 1), pp. 10–13.

³ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, ed. by M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, pp. 52–57; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 2003, pp. 55–59.

In the last quarter of the 10th century, the territory of future Fordon along with Pomerelia was conquered by Duke Mieszko, and incorporated into the Piast monarchy. In the years 1034–1038 the Pomeranian tribes abandoned the Piast rule and it was not until the years 1109–1119 that Duke Bolesław III the Wrymouth conquered the above-mentioned territories. In 1113 he conquered the gord of Wyszogród at the Vistula River belonging to the Duchy of Nakło. The gord was situated about 1.5 kilometres south-west of the future chartered town of Fordon and played an important role in the control of the Vistula route and communication roads from Greater Poland through Kuyavia to Pomerelia and Chelmno Land, which converged in this place⁴. In the light of archeological research the gord was set up in the mid-11th century and by the 1330s it had been destroyed, rebuilt and developed several times. Originally, it was used as a stronghold on the frontier between Kuyavia and Pomerelia. Initially it was surrounded by a rampart, whereas from the mid-12th century to the mid-13th century it was reinforced with a double ring of ramparts. From the 13th century to 1330 its significance decreased; it functioned only as a relatively small cone-shaped gord⁵.

The Wyszogród land situated on the border of Greater Poland, Kuyavia and Pomerelia in the 12th and 13th centuries changed its territorial rulers several times – it used to be included in Greater Poland, Masovia, Kuyavia or Pomerelia. In the system of the ducal administration of the time gords where castellans resided played an important role. In 1238 the gord of Wyszogród constituted a castellan's fortification; the sources mention in 1238 the first castellan of Wyszogród whose name was Arnold. In 1238 there was also a settlement near the fortification, a marketplace, a customs chamber at the crossing through the Vistula River and a parish church. In the 13th century the Duchies of Greater Poland, Masovia, Kuyavia and Pomerelia competed to take over the Wyszogród castellany. In 1288 the Duke of Gdańsk Mestwin II passed down the castellany to the Duke of Greater Poland Przemysł II, who incorporated it to the Kingdom of Poland renewed in 1295. After his death in 1296, the Duke Vladislaus the Elbow-High, as the ruler of Pomerelia, incorporated the Wyszogród castellany

⁴ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), pp. 19–20.

⁵ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 3), pp. 68–69; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 1), p. 14.

into Kuyavia⁶. In 1327 Vladislaus the Elbow-High, as the King of Poland, took over the rule of Western Kuyavia including Inowrocław, Bydgoszcz and Wyszogród. After incorporating Pomerelia into the State of the Teutonic Order in Prussia in 1309, the territories of Kuyavia and Greater Poland became the area of fierce struggle between the Teutonic Order and the Kingdom of Poland, the climax of which was the war of 1327–1332. The conflict terminated after the peace treaty of Kalisz had been signed in 1343. During the war, Wyszogród ceased to exist. During one of the attacks, on 12 May 1330, the army of the Teutonic Order conquered and burnt down the gord having murdered its defenders⁷. After the destruction, the gord was never rebuilt. The Wyszogród castellany was done away with – it was incorporated into the Bydgoszcz castellany. What remained was the parish church with the village of Wyszogród developed in the vicinity; yet, the village disappeared by the end of 15th century. The wooden church of St. Mary Magdalene in Wyszogród fell into ruins only to disappear totally from the sacral topography of the area in the second half of the 18th century⁸.

After the short Teutonic occupation of the territories in the years 1332–1337, the Wyszogród castellany returned under the rule of king Casimir the Great (1333–1370) even before the enforcement of the decisions of the treaty of Kalisz. After the King's death in 1370, the northern part of Kuyavia was ruled by the Duke of Słupsk Casimir IV in the years 1370–1377; in 1378 the Duke of Silesia Vladislaus of Opole received the territory from king Louis of Hungary (1370–1382) in fief. In 1390 the former passed the territories down to his son-in-law Vygantas Alexander, Duke of Lithuania, after whose death in 1392 the lands were taken over by his half-brother Vladislaus Jagiello – the King of Poland⁹.

The convenient location of Wyszogród on the border of Kuyavia and Pomerelia, next to the crossing through the Vistula River to Chełmno Land caused that Vladislaus of Opole on 21 October 1382 issued a permission to found a town which was granted the Chełmno Law. The newly established town was to have the same name as the former gord – *Vyssegrad* (Wyszogród) or *Hoghemburg*¹⁰. *Probably, the foundation of the town was not successful since the town bearing one of the above mentioned names does not appear in*

*the sources*¹¹. *It was not until 4 July 1424 that king Vladislaus Jagiello issued the municipal charter for the town which in the document was referred to as Fordan*¹². *The name of the town Fordan (Fordon) comes from the fact that it was there that customs was paid by ships flowing along the Vistula River. Probably, the new foundation charter was an act which only confirmed and changed the privileges granted for the municipal centre founded by Duke Vladislaus of Opole. However, the oldest source record about Fordon comes from 1409; there has also survived a record about a burgher of Fordon from 1418. Both these information are the evidence of the town's existence prior to the granting of royal charter. Political and economic factors influenced the decisions of king Vladislaus Jagiello to issue a new foundation charter*¹³. *Supposedly, shortly after the foundation in 1382 the town was relocated to a new site – on the undeveloped Vistula plain situated about 1.5 kilometres north-east of the former Wyszogród.*

The original charter of the newly established town was modeled on the town law of Toruń – a town belonging to the State of the Teutonic Order. The lands granted to the town comprised villages of Łoskoń, Palcz, Miedzyń and Wyszogród along with five islands on the Vistula River. In order to strengthen the economy, the Duke granted the town also the staple right and the privilege of collecting customs on the Vistula River, and exempted burghers from paying rents for the period of 10 years¹⁴.

With the privilege of 1424 the king granted Fordon the Magdeburg Law similar to the law granted to Bydgoszcz. The Law defined the political system and the organization of the municipal authorities. The monarch was owner of the town and the head of the town authorities. The judicial and administrative powers belonged to the Vogt appointed by the territorial ruler. The Vogt owned one-third of the revenue from minor fines, whilst the remaining part was the property of the town. The proceeds from major fines were to be equally divided among the King, the Vogt and the town. The lands granted to the town with the charter comprised the villages of Łoskoń, Palcz, Wyszogród and Czersko along with five islands on the Vistula River. The King ordained two hides of the town's land, one island on the Vistula river and revenues from eight slaughter houses to provide resources for the maintenance of the Vogt. On the territory of the patrimonium burghers could use meadows and cut trees in forests for their own private use. Like in the earlier charter, the town received the staple right, the right to collect customs on the Vistula River, the permission to construct mills on the Brda River and free fishing in the Vistula River within strictly defined borders. Moreover, the sovereign obliged Fordon's burghers to pay the rent of 40 grzywnas in Prussian coins each year on the Day of St. Martin (11 November)¹⁵.

⁶ B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, no. 32), Warszawa–Poznań 1989, pp. 128, 143, 175–185; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski” 7 (1996), pp. 89–90; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 20–23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, [in:] *Promotio historica. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, pp. 31–32.

⁷ R. Kabaciński, *Gród i podgródzie*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, ed. by M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, p. 91; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23.

⁸ Idem, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (as n. 6), pp. 31–38.

⁹ D. Karczewski, *Miejsce Kujaw w strukturze administracyjnej Polski (XII–XX wiek)*, [in:] *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, ed. by D. Karczewski, M. Krajewski and S. Roszak, Włocławek–Inowrocław 2001, pp. 23–24.

¹⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeznaczone z XIII wieku*, ed. by B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, vol. 4), Kraków 1887, no. 45, pp. 335–337.

¹¹ Z. Guldón, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2 (1968), p. 32 and tab. 1, point 26; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, p. 39.

¹² H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, pp. 48–49 and 293; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 24; A. Kosecki, *Miasta kujawskie w średniowieczu. Lokacje, ustroj i samorząd miejski*, Kraków 2018, pp. 158, 191.

¹³ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 91–92 and 95–99; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 24–25.

¹⁴ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23; A. Kosecki, *Miasta kujawskie* (as n. 12), pp. 192–194.

¹⁵ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 24.

There are no records concerning the political system and the organization of the authorities of the medieval Fordon. One may only suppose that they did not differ from the models used in other towns granted the Magdeburg Law. Probably, in the Middle Ages and in the early modern period Fordon's political system was characterized by the economic and legal supremacy of the Vogts. In Fordon the office of Vogt was never purchased by the commune; the office of Vogt survived until the times of the partition of Poland. The Vogt was not only a plenipotentiary of the owner (king) and representative of burghers in external relations, but also executed the police and judicial power. It was the Vogt's responsibility to head the Lay Judges' Bench. In the early modern period it was the Landvogt who headed Fordon's court of justice (called the Landvogt court) consisting of six members. The Landvogt was the person appointed by the Vogt to exercise legal actions on his behalf. The jurisdiction of the Landvogt court included the town and adjacent villages. The most important body of the town authorities was the town council, the responsibilities of which included the administration of the commune's wealth and the provision of law and order in the town. Burghers had the right to elect the mayor of the town, town councillors and members of the judicial bench. Still, their suggestions required the approval of the representative of the territorial ruler – the Vogt. In the 17th – 18th centuries the town council of Fordon consisted usually of five town councillors and the mayor, who was usually elected from among twelve candidates. Only burghers of Christian denomination owning the towns right were eligible to participate in elections both as candidates and as voters. The third body of the local authority was the assembly of commoners, who had the right to scrutinize the finances of the town and to co-decide about the most important issues concerning the town. Fordon was a small town with not very well developed local authorities. In the early modern period the town authorities consisted of two or three elected treasurers of the town [Polish: szafarz] who administered the finances of the town. The town officials included notaries working for the town council and the Lay Judges' Bench along with the court's bedel¹⁶. Fordon remained part of the county of Bydgoszcz in the province of Inowrocław until the first partition of Poland in 1772.

From the foundation period in Fordon there operated the customs chamber of local range. Its importance increased greatly when king Sigismund III Vasa transferred the point of collecting customs on the Vistula River from Biała Góra on the Nogat to Fordon (1594). From that time, the customs chamber located here constituted an essential element of the whole customs system of Poland of the time¹⁷.

After 1466 there followed the time of peace and successful development of Kuyavia lasting over one and a half century. It was interrupted by the wars with Sweden in the 17th century. The economic development of Fordon is also part of this general trend. The indirect evidence of this is the increase in the taxation charges of the town from 12 zlotys in 1514 to over 19 zlotys

in 1583¹⁸. The war of 1655–1660 had tragic consequences for the town. The army of the Swedish king Charles X Gustav burnt down the town on 20 April 1656; the town's inhabitants were robbed, whereas the parish church, the town hall and the local brewery were destroyed¹⁹. The Treaty of Oliva concluded in 1660 terminated the war, but the consequences of the war stopped the development of Fordon. Buildings in the town were destroyed and the number of Fordon's inhabitants decreased. The evidence of the economic decline of the town is the fact that the annual rent paid by Fordon's burghers went down by over two-thirds and in 1661 and amounted to 6 zlotys only²⁰.

The Great Northern War (1700–1721) turned out to be even more destructive for the town. From 1702 Fordon was forced to pay the contributions for the Saxon, Swedish and Polish soldiers who perpetrated robberies and rapes in Fordon. The contributions paid for the Saxon army were particularly high. As a result, the town was ruined and poor. The crisis worsened due to a number of natural disasters (three fires and the great flood of 1713). During the Seven Years' War (1756–1763) Fordon was forced to provide accommodation and food to the Russian troops marching to Brandenburg²¹. After the disastrous destructions from the times of the Northern War the town was undergoing reconstruction, which should be placed into a broader context of the improvement of the economic situation of towns in the Poland under the reign of king Augustus III of Poland (1733–1763). Fordon seems to return relatively quickly to the condition from before the war, which is reflected in the taxation charges of burghers paying the annual rent of 30 zlotys in the years 1744–1766²².

Landed estates granted to the town in the foundation charter of 1424 were modified significantly until the early modern period. The villages of Wyszogród and Łoskoń disappeared²³, while the villages of Palcz and Czersko (Siersko) from the 16th century became the property of the noblemen²⁴. The town lost half of

¹⁸ Ibidem, p. 27; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. 1: *Wielkopolska*, ed. by A. Pawiński (Źródła dziejowe 13), Warszawa 1883, p. 264.

¹⁹ Z. Zygłewski, *Fordon przedrozbiory* (as n. 4), pp. 28–29; A. Mietz, *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, [in:] *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, ed. by Z. Biegański and W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 22 (2010), p. 224; K. Kossarzewski, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkiem) i Kujawy*, [in:] M. Nagielski, K. Kossarzewski, L. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, p. 142.

²⁰ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, ed. by Z. Guldon (Źródła do dziejów Bydgoszczy no. 2), Bydgoszcz 1966, p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, part 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, ed. by Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu 81), Toruń 1996, p. 332.

²¹ Z. Zygłewski, *Fordon przedrozbiory* (as n. 4), p. 29.

²² *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, ed. by R. and Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 7 (1970), p. 85; *Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, ed. by R. Kabaciński (Źródła do dziejów Bydgoszczy no. 9), Warszawa–Poznań 1977, pp. 13 and 73; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 20), p. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie*, ed. by Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, Bydgoszcz 2011, p. 50.

²³ Z. Zygłewski, *Fordon przedrozbiory* (as n. 4), p. 25.

²⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (as n. 22), p. 51, fn. 273; R. Kabaciński, *Siersko – nieznane miasto koło Bydgoszczy (XVII–XVIII w.)*, „Kronika Bydgoska” 10 (1990), p. 40–49.

¹⁶ Z. Zygłewski, *Fordon przedrozbiory* (as n. 4), pp. 30–33; A. Kosecki, *Miasta kujawskie* (as n. 12), pp. 390–391, 474.

¹⁷ Z. Zygłewski, *Fordon przedrozbiory* (as n. 4), pp. 27–28.

the villages granted by the foundation charter; the remaining villages became abandoned; only fields belonging to them were left. In 1661 territories belonging to the town in the west bordered on the royal village of Bartodzieje, in the north – with the noblemen's villages of Miedzyń and Palcz, while in the south and east they reached the Vistula River²⁵. The town's patrimony embraced also four islands on the Vistula: Kępa Miejska, Kępa Fordońska, Kępa Ostromecka and Łacha, which in the mid-18th century were captured by the owner of Ostromecko Paweł Michał Mostowski²⁶. The islands, after the adjustment of the river in the second half of the 19th century, disappeared. The territory of the town's patrimony marked by the survey of 1661 contained landed estates belonging to the Voigt's family – particularly the lands situated between the town, the village of Bartodzieje and the mouth of the Brda River – and one of the islands on the Vistula River in the meandre of the river which in the Early Modern period was referred to as Kępa Zamkowa (in the years 1920–1954 the area of the so called Zawisłe being part of the city of Bydgoszcz).

Probably the first Voigt of Fordon became the starost of Bydgoszcz Janusz Brzozogłowy²⁷; the starost of Bydgoszcz held the position of the Voigt of Fordon simultaneously²⁸. In 1441, king Vladislaus of Varna pledged Fordon along with the starosty of Bydgoszcz to Mikołaj Szarlejski, after whose death the royal estates remained in the hands of the Kościelecki family in the years 1457–1600. Supposedly, at that time the original remuneration of the Voigt of Fordon was combined with the salary of the Bydgoszcz vogtship. From the 16th century to 1710 the Bydgoszcz vogtship constituted the remuneration of the starost of Bydgoszcz, later lease-holders of the vogtship were high officials of the Poland or people closely connected with the royal court²⁹.

The development and settlement of the Vogt's lands was stimulated by representatives of the territorial ruler such as starosts or Voigts of Bydgoszcz. Its development took place independently of the town. Probably the convenient topographic situation of the vogtship at the mouth of the Brda River to the Vistula River caused that the starost of Bydgoszcz Maciej Smogulecki founded here in 1603 a *Hauländer* (Ołeders) village of Fordonek (Mały Fordonek, Deutsch Fordon; at present the area at the mouth of the Brda River, from 1920 part of a district of Bydgoszcz)³⁰. In the vicinity of this village situated over 4 kilometres west of the town at the very mouth of the Brda River, on the left river

bank, since at least the 17th century there had been an inn – Ujście – which had some lands³¹. Further, west of the village of Fordonek, in the meandre of the Brda River, since 1717 there had existed a grange of Siernieczek³²; on the maps of the vicinities of the town from the years 1781/1783–1802 there appeared also a sheep farm, a brickyard, an inn and a transit across the river (since 1920 Siernieczek has constituted a district of Bydgoszcz)³³. Extensive areas belonging to the vogtship also stretched above the town along the lower course of the Vistula River, on the wetlands near the river. North of the village of Palcz there stretched the lands of the village of Łoskoń belonging to the town, and a grange of Wójtostwo bordering with the village of Strzelce Dolne. In the 18th century between the town and Palcz, a settlement of Niecponie was established on the lands excluded from the municipal jurisdiction. It was here, about 2 kilometres north-east of the town, that a big complex of warehouses was erected partially before 1772 on the bank of the Vistula. Presumably it was set up to meet the needs of the Russian army during the Seven Years' War (1756–1763) and then developed; next to the complex a manor with a grange and a village, in 1789 belonging to Dawid Schmidt, were established³⁴.

The Fordon of the Middle Ages took up the area of the size typical of small towns – 6.5 hectares. The characteristic feature of towns founded on the Magdeburg Law was their regular layout. The spatial organization of small towns was very limited. In Fordon it included initially a rectangular market place and blocks of buildings situated next to the market. The western part of the town preserved the regular orthogonal layout, and there seems to have been a market square in the area of the present "Targowisko"³⁵; still, on the basis of cartographic materials from the turn of the 18th–19th centuries³⁶ and the analysis of the spatial layout of the town one may conclude that the original market square from the very beginning was situated where the present market square is located. The fragmentary archeological examinations also prove this assumption³⁷. The location of the parish church on the market square resulted from it being erected later, after the town had been delineated. Still, in the original foundation period it was the church of St. Mary Magdalene in Wyszogród

³¹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), p. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (as n. 22), p. 55 and fn. 293.

³² *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), p. 39.

³³ Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420: Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787, Section 45; ibidem, entry no. III C, N 1020: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs- und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen, Section 126.

³⁴ J.F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789, p. 91 and 153 (*Vollständige Topographie von West-Preußischen Cammer-Departament*); R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon an der Weichsel, „Bromberg“* 44 (1974), p. 3.

³⁵ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 25.

³⁶ Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte... (as n. 33), Section 127.

³⁷ J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł* (as n. 1), p. 15.

²⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 20), p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, part 2: *Województwa sieradzkie, łeczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska* (as n. 20), p. 332.

²⁶ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (as n. 22), p. 51 and fn. 272.

²⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 25; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (as n. 6), p. 98.

²⁸ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, [in:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, ed. by T. Kawski, Toruń 2011, pp. 13 and 17.

²⁹ Z. Guldon, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach 1466–1772*, [in:] *Historia Bydgoszczy* (as n. 3), pp. 209–211; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 26–27; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (as n. 22), p. 46, fn. 246.

³⁰ K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa ołederskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1 (1996), p. 107; K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji holenderskiej*, ibidem, p. 109.

along with the adjacent cemetery that played the role of a parish church³⁸. Supposedly, the market place founded by the charter measured about 70 x 110 metres, and from each of its corners there ran perpendicular streets (two from each of the corners). In the later period on the market square a town hall was erected, the first source records of which come from the 17th century. One may presume that the town space was originally divided into 40–50 plots. As a result of this division and the enlargement of the territory of the town in the early modern period the number of plots increased. The oldest information about the number of plots come from as late as the 18th century. In 1717 there were recorded 96 plots, including 84 which were non-built up³⁹. A century later, in 1812 – there were 143 plots, only twenty-two of which were non-built up⁴⁰. Owing to numerous fires and war destructions, the number of houses decreased, e.g. during the fire of Fordon in 1649 at least 64 houses were burnt⁴¹. Seven years later, after the town was burnt by The Swedish, Fordon almost ceased to exist, only 4 houses survived⁴². However, after the damage the town was being rebuilt, but it stopped during Great Northern War. In the description of the town of 1712 there were recorded only 11 houses; five years later – only 12 houses⁴³. Later the reconstruction of the town commenced and in 1774 there were 92 houses⁴⁴, and 129 chimneys were recorded in 1789⁴⁵. However, it must be kept in mind that the number of chimneys does not overlap with the number of houses in the town as in 1812 there were 237 chimneys and 121 houses in Fordon⁴⁶.

In the early modern period the main square of the town was the Market. It was here that the most important route from Pomerelia and Świecie to the crossing on the Vistula to Chelmno Land ran (at present Wyzwolenia Street, in the past referred to as Świecka Street). It coincided at the river crossing located in the west of the town with another significant route from Greater Poland, Kuyavia and Bydgoszcz. Thus, the most important streets of the town became Bydgoska Street and former Świecka Street. On the Market Square there was the town hall burnt down in 1656, later reconstructed⁴⁷, visible on the panorama of the town by Georg F. Steiner from the years 1738–1744. The building of the town hall had a small tower, probably with a clock, which must have constituted a significant architectural element in the panorama of the town⁴⁸. Next to it there were merchants' stalls, but the major part of local trade took place on the bank of the Vis-

Fig. 1. Fordon. Parish church of St. Nicholas before and after rebuilding, around 1935. the top – the view from the south before the reconstruction of the church; the bottom – the view from the southeast after the reconstruction by Stefan Cybichowski, an architect, in the years 1926–1930 (postcard, published by L. Ziolkowski, Fordon, after: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, no. 12)

tula River below the town⁴⁹. In about 1600 a brick parish church under the name of St. Nicholas the Bishop was erected. It was burnt down along with the whole town by the Swedish army in 1656; it was reconstructed by the end of the 17th century⁵⁰. It was a small Gothic-Renaissance church with only one aisle. It dominated the architecture of the town as against very modest houses of burghers, which is reflected perfectly in the above mentioned 18th century drawing by Georg F. Steiner⁵¹. The church was surrounded by a municipal cemetery, a house of a parish priest, a parish school, a local hospital – a shelter for the poor, and probably also squares and gardens belonging to the church⁵².

⁴⁹ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 41.

⁵⁰ Ibidem, pp. 35–37; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu – kościół parafialny pw. św. Mikołaja*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1 (1996), p. 53; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, pp. 115–116.

⁵¹ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (as n. 48), p. 162, fig. 114.

⁵² Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 37–39; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (as n. 50), p. 53; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005, pp. 104–105.

³⁸ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 35; idem, *Wyszogrodzkiej kościół* (as n. 6), pp. 32–35.

³⁹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), p. 39.

⁴⁰ *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, ed. by M. Kallas, J. Wojciak (*Źródła do dziejów Bydgoszczy* no. 7), Warszawa–Poznań 1972, pp. 70–71.

⁴¹ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydz i w Fordonie* (as n. 28), p. 11.

⁴² K. Kossarzecki, *Wielkopolska* (as n. 19), p. 142.

⁴³ *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), pp. 31 and 39.

⁴⁴ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, vol. 2, Leipzig 1909, p. 711.

⁴⁵ J.F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 34), pp. 56 and 84 (*Vollständige Topographie von West-Preußischen Cammer-Departament*).

⁴⁶ *Statystyka departamentu bydgoskiego* (as n. 40), pp. 70–71.

⁴⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 34–35.

⁴⁸ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszego połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 162, ill. 114.

A significant element in the 17th and 18th panorama of Fordon was a royal customs chamber situated on the Vistula River below the town. It was burnt down during the war of 1655–1660, and reconstructed in 1670. On the above mentioned panorama of the town by Georg F. Steiner its one-storey brick building with an upright window in the roof visibly dominates among the rest of the town's buildings⁵³. This demonstrates how modest the housing of Fordon was at that time. Below the town there was a port on the Vistula River and an inn next to the river crossing.

Jews started to settle down in Fordon in the 16th century. Originally, they had their houses in various parts of the town. The first synagogue, burnt down in 1656, was probably situated in the southern part of the Market. After one of the fires, on 12 May 1649 King John II Casimir issued a decree restricting the Jewish settlement in Fordon. The decree limited the number of Jewish houses to 14; moreover, it read that they all should be located in the same street – the road from the Bydgoszcz route to Miedzyń (in the 18th century sources identified as Żydowska Street; probably at present Górska Street – former Podgórska Street). It originated the creation of a separate Jewish district with the Jewish Square [Plac Żydowski] at its centre. On the site of the present synagogue built in the 19th century there were previously, in the second half of the 17th c. and in the 18th c., two houses of prayer⁵⁴. A quick influx of the Jewish population entailed the spatial development of Fordon westwards and the formation of the characteristic overhang with small plot in the plan of the town. The local Jewish population also had their own cemetery set up probably in the second half of the 17th century. As marked on the map of the town from the years 1781/1783–1787, this cemetery was situated on the outskirts,

on the uninhabited area, north-west of the town, on the road to Miedzyń (former Piastowa Street; now non-existent)⁵⁵.

Until the 18th century almost all houses and sheds in Fordon were made of wood, partly employing the frame construction⁵⁶. The census of 1774 indicated that only 15 houses had roofs covered with tiles; the remaining houses had their roofs covered with shingles and thatch⁵⁷. The panorama of the town made by Georg F. Steiner and the maps of the vicinities of Fordon of 1781/1783–1802 reflect the partly rural character of the town. The dense housing dominated in the Jewish district and probably in the Market, but generally houses were scattered and in the eastern and northern part of the town gardens and orchards prevailed.

It is extremely difficult to determine the number of inhabitants of medieval Fordon. The only hint that allows us to estimate it is the number of houses. Based on the analysis of the spatial distribution of the town and taking 4–5 people per one house as a residence factor, it can be assumed that in the second half of the 15th c. there lived about 200 people in Fordon. The population did not change in the following century: on the basis of indirect data from the tax register it is estimated that in 1583 the town had about 200 inhabitants. The end of the 16th and the beginning of the 17th c. saw the economic development of Fordon, which resulted in population growth. Nevertheless, due to disease epidemics in the 17th c., such as the plague of 1623, and the devastation caused by the Swedish invasion in 1655–1660, the population declined catastrophically. In 1663 only nine houses were inhabited, while the whole town counted about 70 residents. In subsequent years, the demographic condition of the town was gradually improving. Over the years 1673–1674 the tax reliefs were conferred to, respectively, 284 and 271 residents. Based on

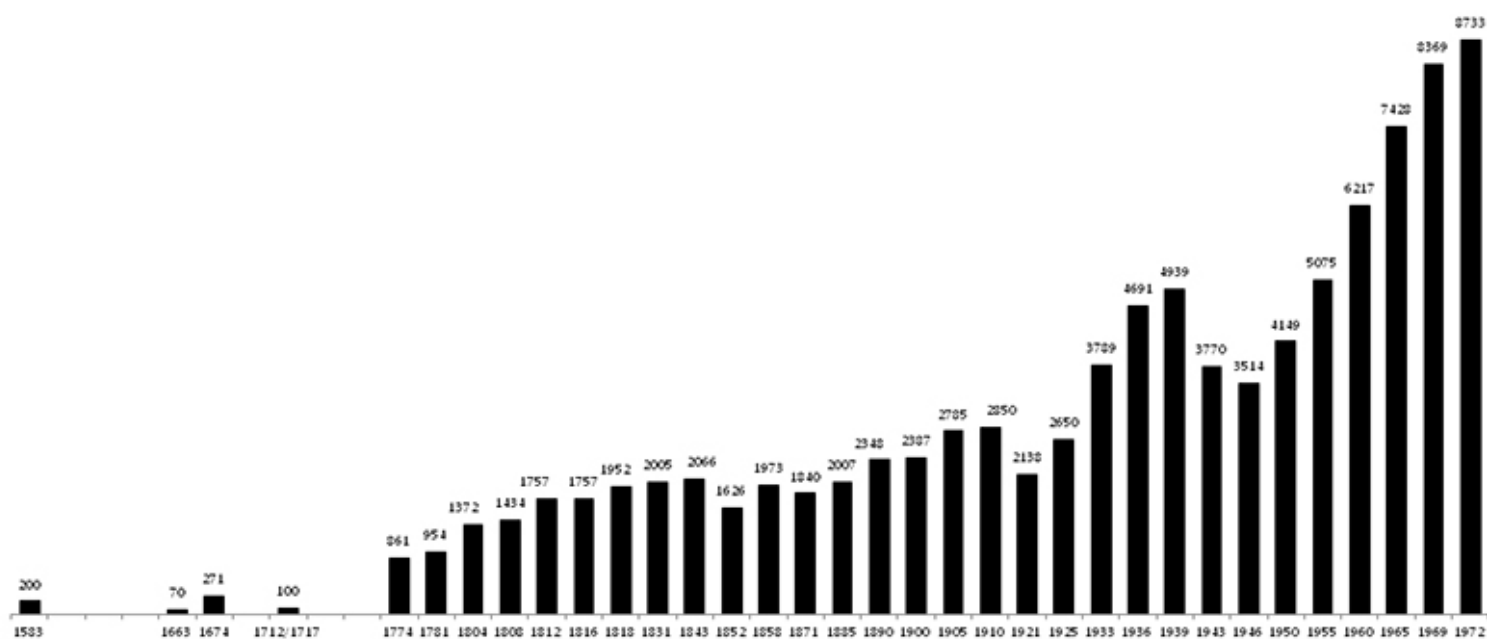

Chart 1. Fordon. The number of the population in the years 1583–1972

⁵³ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (as n. 48); M. Arszyński, *Opisy rysunków*, [in:] *ibidem*, p. 240; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 28.

⁵⁴ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), pp. 9–12, 18, 21–23.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 43; Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420, Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (as n. 33), Section 45.

⁵⁶ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 42.

⁵⁷ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 711.

this, it is estimated that at that time Fordon could count about 470 inhabitants⁵⁸. Similarly tragic consequences for the population of the town were brought by another turmoil of war – the Northern War. Descriptions of the town from the years 1712–1717 indicate that it was mostly depopulated; only 11 or 12 houses were inhabited, which allows us to presume that there were only about 100 people in the town⁵⁹. In later decades, the demographic potential of the town was gradually rebuilt, and in 1774 Fordon had the population of 861 inhabitants⁶⁰.

Fordon residents were mostly Catholics, and as the denomination often coincided with the ethnicity, it can be inferred that Fordon was inhabited predominantly by Poles. Aldermen's and mayors' books dating back to the 17th and 18th c. were kept in Polish⁶¹. Citizens, the privileged group, enjoying the full municipal rights, had also the right to brew beer. In 1722 there lived in Fordon 29 such residents entitled to beer brewing; in 1728 the number was 37, while in 1746 – 19⁶². In the early modern period the Protestants were not numerous in Fordon. Generally, they inhabited the country and town's land estates, where Olęder and Mennonite settlements developed⁶³. The larger influx of Protestants to the town, mainly Lutherans, took place after the first partition of Poland (1772) and the incorporation of Fordon into Prussia. In 1781 Protestant residents constituted 21% of all population of Fordon⁶⁴.

Fordon's specificity in the early modern period was the presence of a large Jewish community. The Jews came to the town as early as in the 16th c., probably due to the ban on settlement in the nearby town of Bydgoszcz, issued in 1555. By the virtue of the privilege granted by king Vladislaus IV Vasa in February 1633, the Jews of Fordon were put on an equal footing with other Jews living in Poland; e.g. they were entitled to own houses and lands and be subject only to the jurisdiction of the king. Despite some further restrictions on the settlement of Jews in Fordon, in 1674 they constituted more than 20% of all inhabitants of the town. At that time it was the largest Jewish community of all Kuyavian towns. Although not without periodic fluctuations in the following decades, the number of Jews in the town was steadily growing. In 1765 the Jewish community in Fordon counted 398 people, which was the second largest result in Kuyavia: only Inowrocław's community was more numerous. In 1774 there were already 528 Jews in Fordon, who represented 61% of all town's population⁶⁵. In the second half of the 17th and 18th c., as a result of the presence of the large Jewish community in Fordon, there took shape a clear sociotopographical differentiation. A separate Jewish district, with a wooden synagogue, was in the western part of the town.

⁵⁸ Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1 (1963), pp. 65–66 and 73.

⁵⁹ *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), pp. 31 and 39.

⁶⁰ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 711.

⁶¹ B. Piechowski, *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924, p. 16; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 27 and 32; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egadokumenty mieszczzańskie*, „Kronika Bydgoska” 28 (2006 [2007]), p. 45, fn. 21.

⁶² Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), p. 34.

⁶³ *Ibidem*, pp. 27, 33 and 44.

⁶⁴ T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska” 19 (1998), p. 295, tab. 1.

⁶⁵ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), pp. 10–16.

Craft did not play a dominant role in the economy of Fordon. Unfortunately, we do not have at our disposal any data illustrating the state of the local craft in the Middle Ages; also information about craft in later decades are random. The census of 1583 enumerates four craftsmen without stating precisely their specialty, and three fishermen⁶⁶. In 1658, two years after Fordon had been burned down by the Swedish troops, there were no craftsmen in the town⁶⁷. In 1772–1773 there were 19 craftsmen of 4 professions in the town: twelve shoemakers, four potters (stove fitters), two furriers and one carpenter⁶⁸. They represented the crafts typical for small-town production, mainly the clothing and ceramic branches, associated with meeting the needs of townspeople and local rural population. In the early modern period it was the shoe-making that was the most developed craft in Fordon. Local shoemakers had even their own guild, whose statute was confirmed on 9 January 1745 by king Augustus III of Poland⁶⁹. In accordance with their resolution of 1749, people of different nationalities and religion could belong to the guild; however, Protestants who joined the guild were obliged to participate in Catholic services⁷⁰. Concerned about the local market and supplies, in 1639 Fordon's shoemakers concluded an agreement with the guild of shoemakers from the nearby town of Koronowo, according to which shoemakers from both towns were allowed to come freely to fairs to both towns sell their products and buy raw materials they required⁷¹. Early modern sources indicate that there were also craftsmen of other specialties in the town – e.g. among local Jews there were a glazier, tailor and barber⁷². Due to the riverside town location, inhabitants practiced fishing. Also beer brewing was quite developed. Beer produced in Fordon was destined for the needs of residents. Besides, just as in other towns and cities, from at least 17th c. the inhabitants produced vodka⁷³.

In the Middle Ages and early modern period, Fordon, situated away from the main communication and trade routes, did not participate in either long-distance or regional trade. The role of the town was limited to the retail trade in food products and local craft products in the vicinity. The local trade associations linked the town with nearby Bydgoszcz and, to some extent, with Koronowo. Only sporadically did the town establish contact with more distant cities: Solec Kujawski, Toruń, Nieszawa or, very rarely, Gdańsk⁷⁴. The retail trade was concentrated in shops and stalls on the Market. The weekly fairs were probably the basic form of trade contacts with the local rural population. Merchants and craftsmen from other towns flocked to Fordon only three times a year to par-

⁶⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (as n. 18), p. 264.

⁶⁷ K. Kossarzecki, *Wielkopolska* (as n. 19), p. 142.

⁶⁸ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 652.

⁶⁹ *Lastracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (as n. 22), p. 50, fn. 270 and p. 102.

⁷⁰ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806* (as n. 11), p. 113; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 33–34.

⁷¹ J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [in:] *Dzieje Koronowa*, ed. by D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 79.

⁷² T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), pp. 23–24.

⁷³ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiórny* (as n. 4), pp. 33–34.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 33; A. Rosa, *Testamenty fordońskie* (as n. 61), p. 59; J. Dumanowski, *Koronowo* (as n. 71), p. 79.

ticipate in the fairs on 8 May (St. Stanislaus Bishop and Martyr's feast day), 22 July (St. Mary Magdalene's feast day) and Pentecost⁷⁵.

Of dominant significance for the economy of Fordon in the Middle Ages and early modern period was agriculture. Both in 1583 and almost two centuries later, in 1765, there were 24 townspeople owning farms⁷⁶. It is assumed, however, that almost every resident of Fordon to some extent dealt with the agriculture. Their fields were scattered throughout the whole area of the town's land estates. They grew mainly grain on the fields and vegetables in home or suburban gardens; they also engaged in a fruit-growing and animal husbandry⁷⁷. In the area of urban patrimony there were established pastures, where townspeople could graze horses, cattle and pigs. In the 18th c. on the urban land estates to the west of Fordon the grange Jaseniec (or Jaseniec) was founded⁷⁸.

From the foundation of Fordon, throughout the Middle Ages and early modernity, the town's parish remained within the Włocławek diocese: initially in the Włocławek archdeaconry, from the mid-16th c. – the Kruszwica archdeaconry. Between 1765 and 1816, the newly-established Fordon deanery belonged to the Pomeranian archdeaconry, and then again the Kruszwica archdeaconry until the moment of its inclusion in the Chełmno diocese in 1821⁷⁹. The local parish was founded even before the town was established. It was connected with the church of St. Mary Magdalene in Wyszogród. The Wyszogród parish was founded in the 12th c., and the first information on a local parson dates back to 1198⁸⁰. After Wyszogród received its charter, until at least the 1430s Wyszogród's inhabitants shared their parish church building with Fordon's residents, as the same church in Wyszogród is referred to as Fordon's church⁸¹. The urban parish, whose existence was recorded in 1527, taken over the emoluments of the church in Wyszogród together with the whole parish district, and the church was henceforth subordinated to the Fordon church. Even before the mid-16th c. there was built an urban parish church, from at least 1566 dedicated to St. Nicholas. The advowson of the urban parish belonged to the king of Poland: it was by his doing that mainly canons of different Chapters were entrusted with the position of the parson. From 1765 the Fordon's parson was simultaneously a dean, in whose custody were six nearby parishes. Initially,

⁷⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, (as n. 20), p. 332; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 34.

⁷⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (as n. 18), p. 264; *Opisy starostwa bydgoskiego* (as n. 20), p. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765* (as n. 22), p. 50.

⁷⁷ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 33–34.

⁷⁸ J.F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 34), pp. 84 and 86 (*Vollständige Topographie vom West-Preußischen Cammer-Departament*).

⁷⁹ R. Biskup, *Powstanie, ustroj i organizacja diecezji*, [in:] *Dzieje diecezji włocławskiej*, vol. 1: *Średniowiecze*, ed. by A. Radziwiński, Włocławek 2008, p. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i nitrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku* (Źródła i Monografie 374), Lublin 2011, p. 49 and fn. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (as n. 50), pp. 114–117.

⁸⁰ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (as n. 6), pp. 90–92; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 20; idem, *Wyszogrodzki kościół* (as n. 6), pp. 33–35.

⁸¹ Idem, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 24 and 35.

the parish church building was made of wood and only in 1600 it was made of brick⁸².

Just as in other towns in the early modernity, there was a hospital, or poorhouse in Fordon. Established probably in the mid-16th c., it was situated in the vicinity of the parish church and rectory buildings. In 1582 eight patients stayed there, while in 1596, 1699 and 1712 – five patients. The hospital was located in a small wooden building that shared the fate of the town⁸³. Also a parish school situated near the church was functioning in the town. Its erection was already mentioned in the charters of 1382 and 1424. In accordance with the charters, it was supposed to be built by the urban community, while the local parson and councillors were obliged to choose a person responsible for the school. The school building, probably wooden, existed before 1582. In the following years it was the place of residence of a teacher and, sometimes, one of the priests. Nevertheless, only a few students attended the school for the whole time of its functioning⁸⁴.

As a result of the first partition of Poland, Fordon was incorporated into the Kingdom of Prussia. On 22 September 1772, the representatives of the municipal authorities in Malbork took an oath of fidelity to king Frederick II⁸⁵. The town was included in the Bydgoszcz county, which was a part of a new administrative unit, the so-called Netze District governed by the Deputation of War and Domain Chamber established in 1775 in Bydgoszcz. After Napoleon's war against Prussia in 1806, under the Treaty of Tilsit in 1807, between 1807 and 1815 Fordon was included in the Duchy of Warsaw, and in accordance with the then administrative division it belonged to the Bydgoszcz county in the Bydgoszcz department. In 1815 according to the provisions of the Vienna Congress, the town was once again given to the Kingdom of Prussia. Included in the Bydgoszcz county in the district of Bydgoszcz (Regierungsbezirke Bromberg), belonging to the Grand Duchy of Posen (renamed in 1848 to the Province of Posen), in 1871 the town became a part of the German Empire. The Paris Peace Conference in 1919 decided that Fordon should belong to the reborn Polish state. The Polish administration officially took over the town on 20 January 1920⁸⁶.

Right after taking over Fordon, the Prussian authorities eliminated the old self-governmental system, transferring the administrative and judicial power into the hands of appointed state officials. In 1808 there was implemented a new municipal regulation which restored the institution of the town council elected by townspeople. The council elected the administrative authorities – the magistrate, composed of a mayor, treasurer and several

⁸² Ibidem, p. 35; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, p. 314; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (as n. 50), pp. 114–116.

⁸³ Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 38–39; W. Siwiak, *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015, p. 222.

⁸⁴ J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu* (as n. 6), p. 93; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 39; M. Pawlak, *Szkoły parafialne* (as n. 52), pp. 104–105.

⁸⁵ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 763.

⁸⁶ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 61), p. 28; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), p. 80.

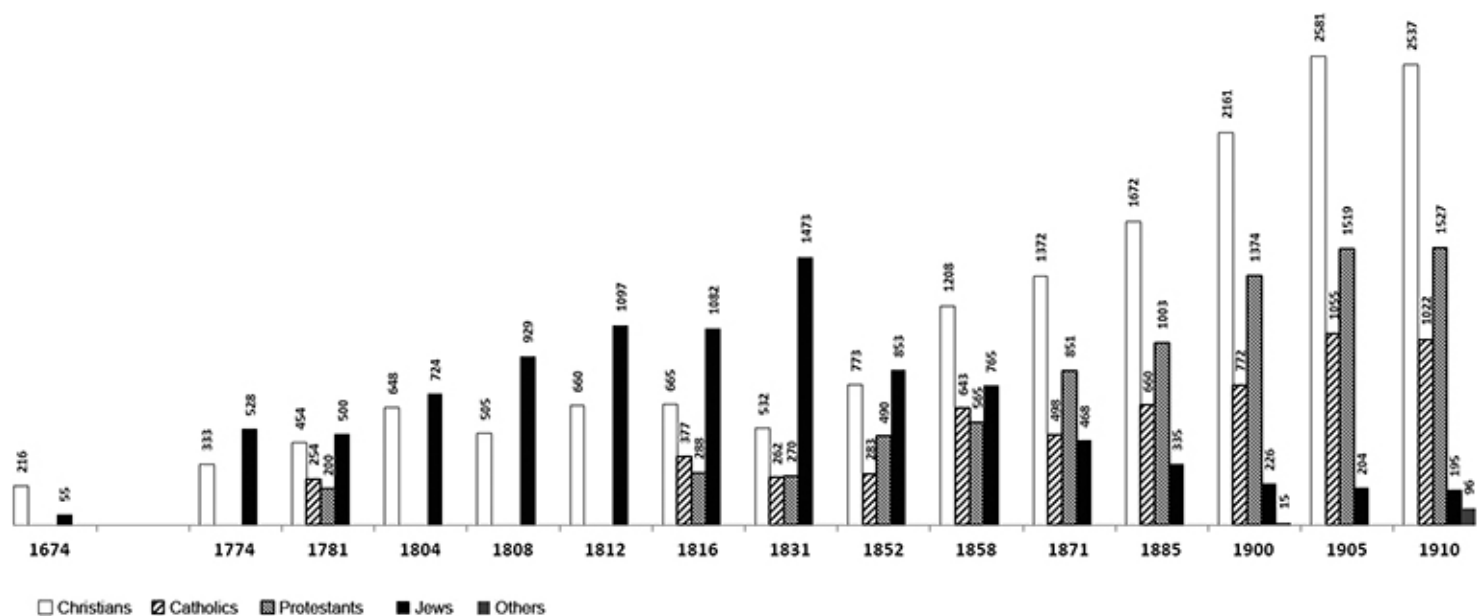

Chart 2. Fordon. The confessional structure of the population in the years 1674–1910

officials (lay judges). However, the elections required a confirmation from the state authorities. The urban self-government's powers did not cover the judiciary – it was the state that had the jurisdiction over courts. The new regulation of 1853 expanded the group of townspeople entitled to elect municipal authorities. The most important body of the self-government was the town council composed of 17 members, who appointed five members of the magistrate – the mayor, his deputy and three lay judges. The composition of the council and magistrate advisable by the regulation, was attained in Fordon only at the beginning of the 20th c.⁸⁷

After 1772 the Polish customs house in Fordon was replaced by the seat of the Prussian customs offices, namely the Königl. Provinzial-Accise- und Zoll-Direction, while the then building of the customs chamber at the Vistula river was significantly expanded in 1780–1783⁸⁸. In connection with the implementation of the Prussian customs offices, people from Prussia started to settle in the town, encouraged by the state authorities. Over the years 1775–1786 eighteen families of German colonists settled in the town⁸⁹, while 36 soldiers were assigned to the small garrison protecting the local customs house⁹⁰. The geopolitical changes that resulted from the third partition of Poland in 1795, and the provisions of the Congress of Vienna several years later caused that the customs house in Fordon lost its relevance and was liquidated. Its buildings were sold⁹¹. Nevertheless, its functioning at the turn of the 18th and 19th c. stimulated the demographic and architectural development of the town to a large extent. While in 1774 the town had 92 houses and 861 residents, in 1812 it had 121 houses and up

to 1,757 residents⁹². With the elimination of the customs house on the Vistula river, there disappeared an important element of the landscape and spatial development of Fordon.

To the mid-19th c. little changes were introduced to the spatial layout of the town that had been formed in the early modern period. The buildings were concentrated in the area urbanized long before, and the number of residential buildings remained stable. Between 1818 and 1852 there could even be observed the decreasing trend. In 1818 two hundred and seventeen residential buildings were recorder, while in 1852 their number dropped to 205⁹³. Reasons must be sought in the fact that town buildings were still made of wood, susceptible to fire. As a result of fires in the town, e.g. in 1826 and 1840⁹⁴ these buildings were destroyed. Thus, in 1831 the number of residential buildings dropped to 195⁹⁵. Nonetheless, also new elements of the urban space emerged. First such element was associated with the foundation of Lutheran community in Fordon. In 1822 a small house of worship was built in the northern part of the town. It was also used as a religious school⁹⁶. Construction of a new Jewish synagogue in the Jewish district was another such element. It was built in 1827–1828 in place of the former synagogue (at the intersection of today's

⁹² M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 711; *Statystyka departamentu bydgoskiego* (as n. 40), p. 70.

⁹³ *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, p. 22; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungsbezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundbesitzverhältnisse, des Pächters, des specificirten Areal, der Häuser, der Einwohnerzahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Speditions-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath [C.] Hoffmann*, Bromberg 1860, p. 2.

⁹⁴ S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), pp. 51 and 63.

⁹⁵ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht*, Bromberg 1833, p. 4.

⁹⁶ A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, p. 65; O. Rutzen, *Fordon [Das religiöse Leben]*, [in:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, with G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, p. 206; R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg“ 45 (1974), p. 8.

⁸⁷ S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), pp. 57–58; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 83.

⁸⁸ J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 34), p. 84; S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 61.

⁸⁹ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, vol. 1, Leipzig 1909, p. 335.

⁹⁰ J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 34), p. 84.

⁹¹ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 61), p. 22.

Przy Bóznicy and Bydgoska streets; not in use now)⁹⁷. The newly built synagogue was very impressive when compared to the rest of the town's buildings – made of brick and in classicistic style, it constituted a distinct architectural dominant. Simultaneously, it demonstrated the economic possibilities of the Jewish community, which at that time accounted for over 70% of the population of Fordon. In the vicinity of the synagogue there were also other buildings associated with the functioning of the Jewish community, such as the steam room and school (closed down in 1921). From the mid-19th c., the number of members of the local Jewish community decreased; as a result, in 1932 this community was disbanded, and its remaining members joined the community in Bydgoszcz⁹⁸. Probably in the 1820s the spatial changes included also the north-eastern outskirts of the town, where a new cemetery was founded along the road to Palcz (then Cmentarna street, nowadays Cechowa street). The eastern part of the cemetery was designed for Protestants, while Catholics used the western part. Their former location is illustrated on the map of town's vicinities of 1854–1855⁹⁹. Besides, at least from the turn of the 18th and 19th c., the Fordon's landscape was enriched by two windmills situated on small hills on the western outskirts of the town.

Considerable settlement transformations were introduced in under-developed areas of the land estates of the town. As the Prussian rule was established, the territories formerly belonging to the Voigt were taken over by the state, whereas yet by the end of the 18th c., the lands on the Vistula to the north of Palcz became the site of the re-chartered urban village, Łoskoń (Loskon, later Niederhein), inhabited mainly by Protestants. In 1818 it had twelve houses and 88 inhabitants; in 1852 – fifteen houses and 110 inhabitants. A small farm Jasinieć still existed in the western peripheries of the town. An agricultural linear settlement Suczyn (Sutschin) with a single row of houses was founded nearby in the 1820s. In 1831 there were 22 houses and 118 inhabitants. Next to the Olęder village Fordonek, founded at the beginning of the 17th c. and referred to as Deutsch Fordon, a small colony of Fordonek (Fordonnek) was formed until the mid-19th c. In 1852 there lived as many as 11 houses and 96 inhabitants¹⁰⁰. During the regulation of the urban land estates carried out in the 1860s, these settlements were excluded from the administrative borders of Fordon. Hence, in the mid-1860s, Fordon occupied an area of only 536.29 ha, of which only 15.08 ha, or about 3% of the town's area, was a build-up area. This statistical data indicate that the development of the town since its foundation was insignificant. Fordon's area comprised mainly the agricultural territories, including fields – 192 ha, meadows – 28 ha, and pastures – 20 ha, as well as forests (almost 53 ha) and wasteland (88 ha)¹⁰¹. Soon, however, the administrative area

of the town increased by 66.49 ha as the Fordonek commonalty was incorporated (14 houses and 136 residents, the built-up areas occupied an area of less than 1.5 ha)¹⁰². These peripheral territories on the Vistula river were situated about 2.5 km from the town centre and bordered on the village of Fordonek (Deutsch Fordon) in the west and Suczyn settlement in the north. At that time, Fordon became an urban commonalty that included the town and other settlements, such as the former village, Fordonek, and small hamlets. After the incorporation, the town's area increased to nearly 603 ha, which little has changed in the next decades. In 1910, the area of Fordon was 600.3 ha¹⁰³.

Shortly after the mid-19th c. brand new elements were introduced to the urban layout of Fordon. In 1853 at the site of the former customs house there was established a prison, which initially was a subsidiary of the penitentiary in Koronowo¹⁰⁴. In 1855 it became a freestanding prison unit, first for men, and from 1861 – for women¹⁰⁵. The building of the former Accise- und Zoll-Direction was rebuilt for the needs of the prison; afterwards all prison facilities were constructed. Since then the main prison building became the dominant element in the southern part of the town and panorama of Fordon from the Vistula river. Additionally, a separate cemetery for the needs of the prison was established (non-existent today) near the Protestant cemetery. In course of time the whole spatial complex associated with the prison was developed between the Fordon market square and the river bank. The prison occupied almost entire southern frontage of the market square with one of the town's most impressive buildings, a one-storey administrative building. The penitentiary complex was developed in the 1871-1873. The two-storey prison pavilion was built at the expense of 85,000 marks, could accommodate 59 prisoners, as well as i.a. hospital rooms for 30 beds and 29 single cells (designed by Julius Winchenbach). Simultaneously, in 1871-1872 the former seat of the prison director was replaced by a new residential and administrative building (today 2 W. Sikorskiego street)¹⁰⁶. As a result of these works, the prison could accommodate as many as 306 inmates in its collective or single cells. There were 20 members of the personnel¹⁰⁷. The prison, being a functional and spatial enclave within the town centre, directly or indirectly played a significant role in the life of Fordon, whereas both

¹⁰² *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871*, ed. by Königlichen Statistischen Bureau, fasc. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, p. 166; *Die Ergebnisse der Grund- und Gebäudesteueranlagung* (as n. 101), p. 9.

¹⁰³ *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen*, ed. by Königlich Preussischen Statistischen Landesamte, fasc. 5: *Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1912, p. 2.

¹⁰⁴ B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 61), p. 22.

¹⁰⁵ *Mitteilungen aus den amtlichen Berichten über die zum Ministerium des Innern gehörenden Königlich Preussischen Straf- und Gefängnisanstalten betreffend die Jahre 1858, 1859, resp. 1860*, Berlin 1861, p. 14–25, 143–145; *Die Strafanstalten Deutschlands*, „Blätter für Gefängniskunde” 2 (1867 [Separatheft 1866]), p. 36.

¹⁰⁶ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1871 bis einschl. 1880 vollendeten und abgerechneten Preussischen Staatsbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 34 (1884), p. 66–67 and 82–83.

¹⁰⁷ *Die Strafanstalten Deutschlands* (as n. 105), p. 36; *Die Behörden im Königreich Preußen*, ed. by J.C. Reinecke, Berlin 1882, p. 94; *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815–1945*, Reihe A: *Preußen*, ed. by W. Hubatsch, Vol. 2, part I: *Provinz (Großherzogtum) Posen*, ed. by D. Stüttgen, Marburg 1975, p. 71.

⁹⁷ A. Jankowski, *Synagoga w Fordonie*, [in:] *Żydzi w Fordonie. Dziejże* (as n. 28), p. 121.

⁹⁸ T. Kawski, Z. Zygłowski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), pp. 34–56.

⁹⁹ P.B. Gąsiorowski, Z. Zygłowski, *Cmentarze fordońskie* (as n. 1), pp. 212–217; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, entry no. B III 755: *Plan von Bromberg und Umgegend zwischen der Weichsel und Netze, sowie den Königl. Oberförsterein Wtelnö u. Glinke. Aufgenommen i. J. 1854/55 durch von Schulz Prem. Lieutenant im 21. Inf. Reg.*

¹⁰⁰ *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss* (as n. 93), p. 22; *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (as n. 95), p. 4; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (as n. 93), p. 16–21.

¹⁰¹ *Die Ergebnisse der Grund- und Gebäudesteueranlagung im Regierungsbezirk Bromberg*, ed. by Königlichen Finanzministerium, Berlin 1869, vol. 1, p. 3–9.

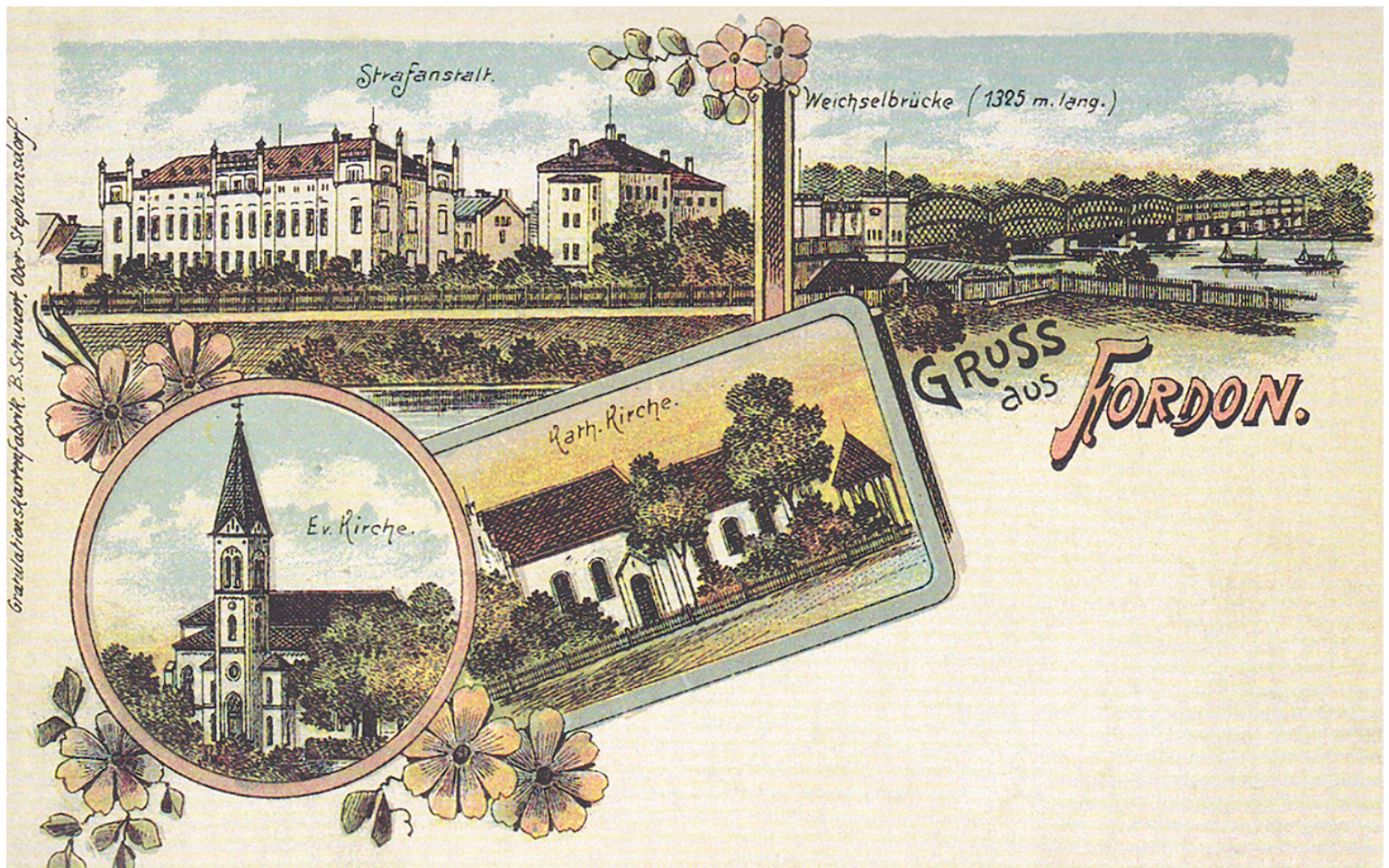

Fig. 2. Fordon. Fragments of the town: the prison, bridge over the Vistula, Lutheran and Catholic churches, ca. 1900 (postcard, published by B. Schunert, Ober-Stephansdorf, after: *Bydgoszcz 1894–1904. Reprinty najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, no. 18)

Fig. 3 Fordon. Fragments of the town: the hotel „Vogel” ((previously in 31-33 Bydgoska street; currently non-existent), bridge over the Vistula and Lutheran church, ca. 1898 (postcard, published by H. Krüger, Fordon, after: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, no. 2)

Fig. 4. Fordon. Bydgoska street –general view to the east, in the background – the tower of the Evangelical church, ca. 1910 (postcard, published by C. Jung, Bromberg, after: *Bydgoszcz 1899–1937. Repriny widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, no. 14)

Fig. 5. Fordon. Bridge over the Vistula River – general view from the south-east, 1893 (photograph from the collection of Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, inventory number BZ-F 16,002)

pavilions for prisoners became an important element in the urban landscape.

Initially, Fordon's space did not change much after 1871, even in view of the dynamic economic development in Germany. The town was kept aside the industrialization. More significant changes in the urban layout and architecture could not have been stimulated by poor economic and demographic development. In the years 1871–1885 there were 188 houses in the town, although the number of inhabitants increased. In 1871 there were 1,840 inhabitants in Fordon, while fourteen years later – 2,007¹⁰⁸. In 1885 the administrative borders of Fordon covered an area of 603 hectares, out of which 210 hectares were intended for agriculture, 31 hectares – meadows, and 57 hectares – forests¹⁰⁹. Slowly, however, the development and modernization of the town's built-up area and the urban layout progressed along with a gradual increase in the number of residents and the importance of Fordon as a communication hub. The development and modernization of road network in Prussia resulted in the construction of a modern district road from Bydgoszcz to Fordon by the end of 1859 (today's Fordońska street, previously Chaussee, then Brombergerstraße)¹¹⁰. It was the Vistula crossing as well as the prison in Fordon that might have influenced its construction. Thanks to the district road, the town's communication possibilities were expanded, while the construction itself brought about the regulation of local streets, at least in the western part of the town. The new road was followed by Bydgoska street, which led to the market square, followed by Świecka street to the north. It was the most important town road, at which the most flamboyant houses were built. Also the suburban buildings were constructed along it. Remaining roads were of local importance. An effort to regulate the urban layout initially involved i.a. roads lead-

Fig. 6. Fordon. Bridge over the Vistula River – bridgehead on the town side, ca. 1900. (photograph, published by B. Abicht, after: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprints widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, no. 5)

ing from the main Fordon way to the river crossing. In 1861 it was Fährstraße (later Słowackiego, today A. Frycza-Modrzewskiego street) that was one of the first altered roads. It led to an old Vistula crossing, dating back to the early modern period. At least from the turn of the 18th and 19th c., another river crossing was situated on the western suburbs of Fordon, which after 1862 was served by a state-owned rope ferry¹¹¹. Hence, the importance of this part of the town and Bydgoska street (Brombergerstraße) as a communication hub leading to the river crossing was significantly increased. At the beginning of the 1870s, there was implemented a partial regulation of local roads leading to suburban villages: Suczyn (today Produkcyjna street), Czarnówek (Czarnowke; today Sielska street), Miedzyń (Miedzyn, later Wilhelmshöhe; today Piastowa street), Palcz (Palsch; today Cechowa street) and Niecponie. However, the paved road along the Vistulian valley from Fordon to Trzęsacz (Trensatz, later Karolingen), which then was joined with the important road from Bydgoszcz to Świecie and Gdańsk, was constructed only in 1889. It was probably at

¹⁰⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke* (as n. 102), p. 166; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, fasc. 5: *Provinz Posen*, ed. by Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1888, p. 197.

¹⁰⁹ *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (as n. 108), p. 196.

¹¹⁰ S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 60.

¹¹¹ *Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912*, ed. by W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 16), Köln–Wien 1978, p. 193.

that time that Świecka street (Schwetzerstraße; today Wyzwolenia street) was modernized¹¹². This improved transport possibilities of the town, which had modern roads leading to Bydgoszcz and Świecie already in 1890. As a result of channelling the Lower Brda and the construction of a great timber port at the mouth of this river to the Vistula in Fordonek (today a part of Bydgoszcz – Brdyujście) in 1877-1879, Fordon became a site of the intersection of extremely important waterways, the Vistula and the Brda linked to Bydgoszcz Canal. Its position was reinforced due to the regulation of the Vistula progressing from 1850s (intensified in 1879-1892)¹¹³. The Fordon timber port was modernized by the end of the 19th c. At least from 1887 Fordon was a seat of an agency of the state Water Engineering Office (Wasser-Bauamt), conducting and supervising work on the regulation and maintenance of a significant section of the Vistula. A small building complex for the needs of the agency was constructed around 1890 in the western outskirts of the town at Bydgoska street (now 438-440 Fordońska street; residential buildings).

Among the activating factors there were the bringing of the railway, the improving of the road connections, and the building of a bridge over the Vistula. On 1 November 1885 Fordon opened a railway connection to Bydgoszcz. However, due to the fact that the railway reaching the town was supposed to be extended to Chelmża (in the Chelmno Land) through the bridge over the Vistula river, the railway station was constructed in the remote western outskirts of the town, over a kilometer from the town centre. Only in 1891–1893 the rail-road bridge, designed by Georg Christoph Mehrtens, was built in place of the former ferry crossing. The bridge measuring 1325 metres was the longest one in the German Empire. It quickly became a significant element of the urban panorama and, somehow, a town's showcase. In addition, its construction forced the adjustment of the road network in the western part of the town and naturally stimulated the development of new buildings towards it. This investment, which involved the employment of 600–1000 workers and cost 8.4 million marks, revived the town economically¹¹⁴. The railway was delineated parallel to the Bydgoszcz road (in the north); then, in the western suburbs of the town the railway turned towards the south-east and the bridge over the Vistula. Such a delineation caused that the spatial development possibilities of the south-western areas of Fordon were limited to a narrow area along the river and the road and railway line to Bydgoszcz. A railway station, the station building (1885) and service houses for railway-

¹¹² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komisja Generalna, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, ref. no. 1704: I^e Reinkarte von den Laendereien der Stadt Fordon vermessen im April, copirt im September 1872 durch R. Schnee Feldmesser; *Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1889. Enthält die Gesetze, Verordnungen u. vom 2. Januar bis 2. Dezember 1889, nebst einigen Allerhöchsten Erlassen u. aus den Jahren 1887 und 1889 (Von Nr. 9315 bis Nr. 9363.), Nr. 1 bis einschl. 30*, Berlin [1890], no. 2, p. 4 and 17 (*Sachregister zur Gesetzsammlungen Jahrgang 1889*).

¹¹³ H. Garbe, *Der Weichselhafen Brabemünde und die Canalisirung der Unterbrabe*, „Zeitschrift für Bauwesen“, 38, 1888, col. 211–236 especially 234; K. Sławińska, *Przemysł drzewny w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871–1914*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 6 (1969), p. 97–98; W. Geisler, *Die Weichsellandschaft von Thorn bis Danzig*, Braunschweig–Hamburg 1922, p. 29.

¹¹⁴ E. Okoń, *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska” 14 (1992 [1993]), p. 55–65; G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy Bydgoszcz 1851–2014*, Rybnik 2014, p. 52–54.

Fig. 7. Fordon. Fragments of the town: railway station (top) and the northern frontage of Bydgoska Street at the entrance to the bridge over the Vistula with the post office building visible on the left (bottom), ca. 1910 (postcard, published by A. Pohlmann, Fordon, in circulation in 1923, from the collection of the Polona Digital National Library)

men were erected on the western edge of the town¹¹⁵. The station building was developed in 1898-1899 (today's one was built in 1985). A small Dworcowa street was marked out to connect the railway station with the Bydgoszcz road (currently Transportowa street).

At the turn of the 19th and 20th c., along the road to Bydgoszcz and railway station, there were established several largest industrial plants in Fordon. Placing them in the western part of the town was determined by the availability of local raw materials and convenient communication conditions; however, along with the progressing industrialization, the peripheries and areas outside the town limits became the site of the industrial district between Fordon and Bydgoszcz. Alongside the industrialization of the distant peripheries of Fordon, and partly also outside its borders, several large industrial plants were established in 1889-1907. High factory chimneys stood out in the spatial landscape of the western outskirts. Due to the prosperous period for the timber industry, from 1889, in the area of former Wyszogród, a large sawmill owned by

¹¹⁵ G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy* (as n. 114), p. 47 and 54.

Heinrich Engelmann was operating. It was one of the largest in the region (it was liquidated in 1931). In its vicinity, in the area of contemporary Suczyn, the factory of roofing felt and other roofing materials was founded in 1895 by Gustav Jacobi. The closest to the town was the cardboard factory, opened in 1898, whereas near the railway station and Dworcowa street there was a fruit processing plant, opened in 1907¹¹⁶. At the same time, the local ceramics industry, which had an old tradition in Fordon, rapidly developed. The brickyard on the Vistula to the west of the town was operating even before the mid-19th c. Another such plant was established in 1889; after few years it was taken over by Eduard H. Medzeg and then managed by his son, Albert. The Medzeg company's steam brick factory, located very closely to the town centre, developed particularly quickly, as even before the outbreak of the Great War it had a railway siding and a special system for river transportation on the Vistula at its disposal. In 1909 the company launched its own power station, initially supplying energy for a few factories in Fordon, and then also for the town. The company produced annually over 5 million pieces of various types of building ceramics, being one of the largest and most modern in the region. In 1900, Albert Medzeg founded a steam sawmill and joinery much closer to the town, at the junction of the railway line and the road to Suczyna, which later was called Fabryczna street (Fabrikstraße; nowadays Produkcynajna street)¹¹⁷. Moreover, the windmill was replaced by a steam mill, and the former road leading to the mill was renamed into Młyńska street (Mühlenstraße, today Mączna street).

The introduction of the railway in the mid-1880s determined the spatial development of Fordon. Within two decades the number of houses in the town increased significantly, and in 1905 there were 242 of them. Apart from only three new residential buildings in Fordonek (1885 – 22 houses, 1905 – 25 houses), it can be estimated that 51 new houses were built within the town itself. Therefore, the number of residential buildings increased by 31%. After 1905, the housing sector slowed down, and over the next sixteen years only nine new houses were built in Fordon. Simultaneously, the number of residents, which before the outbreak of the Great War reached almost three thousand people, was constantly increasing¹¹⁸. This allows for a presumption that already existing houses were either converted or extended to meet the growing demand.

After 1840, due to the fire safety precautions, new houses were mainly made of bricks and roof tiles¹¹⁹. Yet at the turn of the centuries, many buildings, even the state-funded, especially in the suburbs, were made of wood or half-timbered wall. Houses were usually ground-floor and side-gabled, devoid of any distinctive style

features, of typical functional and spatial program. At the beginning of the 20th c., residential buildings in Fordon were highly diversified both in terms of size and stylistic features, which is typical of most town centres. In the Market and the main streets, including Brombergerstraße, there were also more impressive buildings, such as one-storey tenement houses and ground-floor buildings. The latter were dominant, as data from a later period indicate – around 1937 they constituted 64% of residential houses in Fordon. Apart from residential buildings, the spatial landscape of the town was made also by numerous farm and industrial buildings, both as back-buildings at the plots and building complexes in the outskirts. These were predominant in the northern part of the town, at Stodolna street (1918 – Scheunenstraße; once Kordeckiego street, not K. Krygiera street). At the beginning of the 20th c., Fordon had also the second market square on the northwestern outskirts of the town, where the agricultural products and animals were traded. Additionally, numerous plots served for agricultural purposes, especially in the northern and eastern parts of the town, including Ogrodowa street (presently Ordynacja street). Modest, probably half-rural buildings dominated in the streets along the Vistula, inhabited by fishermen already in the modern times. Today it is the area of Rybaki street.

The spatial modernization of the Fordon started in the town centre. Between 1886 and 1888, near the road leading to Świecie, there was built a quite impressive school building that replaced a timber-framed Protestant house, first such in the town. In 1908–1911 another one, modernistic, was constructed next to it, fulfilling the cultural and educational needs¹²⁰. In the south-eastern part of the town, in 1878–1879, a Neo-Gothic Lutheran church dedicated to St. John was built (now it is a Catholic church of St. John the Apostle and Evangelist). Next to it there was built a rectory for the pastor (1895, designed by Alfred Muttray; nowadays 8 Gen. Sikorskiego street)¹²¹. A little earlier, in the years 1886–1887, a new rectory was built next to the Catholic church (presently at 2 Wyzwolenia street)¹²². Thenceforth, all three denominations, which were dominant in Fordon, had already their own brick houses of prayer or temples, although it was the Catholic church that from this moment appeared the most modest. The prominent 31-meter tower of the newly-constructed Evangelical temple established an altitudinal accent in the urban space. At the same time, it emphasized the importance of this community in the town, which made up more than half of the population of Fordon from the 1870s. The houses and state-funded buildings, erected in the town centre in the 1870s and 1880s, varied in not only size but also their architectural form from among the surrounding buildings. Around

¹¹⁶ S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 64; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 81 and 93.

¹¹⁷ H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985* (zarys monograficzny), [Bydgoszcz 1985], p. 9–10; S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 64; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 92–93.

¹¹⁸ *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen 1885* (as n. 108), p. 197; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*, fasc. 5: *Provinz Posen*, ed. by Königlich Preußischen Statistischen Landesamte, Berlin 1908, p. 15; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 81.

¹¹⁹ S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 63.

¹²⁰ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1886 bis einschließlich 1889 vollendeten und abgerechneten preussischen Staatsbauten aus dem Gebiete des Hochbaues*, „Zeitschrift für Bauwesen” 42 (1892), p. 100; R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon* (as n. 96), p. 8; S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 67–68.

¹²¹ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1871 bis einschl. 1880 vollendeten und abgerechneten Preussischen Staatsbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 33 (1883), p. 18–19; *Statistische Nachweisungen, betreffend die im Jahre 1895 unter Mitwirkung der Staatsbaubeamten vollendeten Hochbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 47 (1897), p. 74.

¹²² *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1886 bis einschließlich 1889* (as n. 120), p. 93.

Fig. 8. Fordon. Former Bydgoszcz road - later Bydgoska street (now Fordońska street), eastern part - general view of northern frontage, ca. 1914 (postcard, published by Pohlmann's Verlag, Fordon, according to: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894-1945)*, Bydgoszcz 2001, fig. 465)

the churches and the synagogue, there were complexes associated with the functioning of a given religious group.

The under-urbanized south-eastern areas of the town were developed at the end of the 1870s for the needs of the Protestant community, and later, the new town hall was erected near the Church of St. John the Apostle and Evangelist. The spatial development at the end of this century covered mainly the barely developed areas in the northwestern part of Fordon, including roads leading to suburban settlements: Miedzyń, in the western part of Bergstraße (formerly Podgórna street, currently Góral-ska street), and along Młyńska street, where local roads from Czarnówek and Suczyn converged. The development was also intensified in the already urbanized area, where the buildings were replaced, rebuilt or supplemented. A modest suburb along Świecka street, in the northern part of the town, was also developed. However, it was the western part of the town that was developed most intensively at the turn of the 19th and 20th c. The old road leading to Bydgoszcz became the main artery of Fordon, especially after it was connected to old Bydgoska street by the viaduct over the railway line leading to the bridge. Hence, the former road to Bydgoszcz (Chausse von Bromberg), renamed to Bydgoska street around 1900 (Brombergerstraße; now Fordońska street), became the venue for the most important building investments. Closer to the town centre, in the northern part of Bydgoska street, there were erected several detached, one-storey houses, also street-facing ones, including the ones belonging to the financial elite of the town, such as the owners of the industrial plants. The indus-

trial buildings were concentrated in the town outskirts. Besides, as the town and its surroundings occasionally suffered from cholera epidemics, a small complex of epidemiological hospital was erected around 1890 on the distant western periphery of Fordon on the way to Bydgoszcz (nowadays 409 Fordońska street; unused buildings). A separate cemetery for the deceased patients of the hospital was situated outside the town in the forest in Suczyna (at the junction of Wyszogrodzka and Fordońska streets)¹²³.

The second half of the 19th c., brought about the development of a small suburb on the Vistula, along the road leading to the ferry crossing and the brickyard. The old communication nod in the western part of the town, from Bydgoska street to the ferry crossing, became more important thanks to the construction of the bridge across the Vistula. A short street, Mostowa, was created as a result of the correction of the old route at that time. Simultaneously, the state post office and an impressive two-storey tenement house were built on nearby plots in the northern frontage of Bydgoska street in 1893 and 1910 respectively. This development, impressive for Fordon, created the architectural setting of the entrance to the town from the side of the bridge and Kulmerland. The increasing population growth resulted in drawing up the plan of a small housing estate on the undeveloped areas in the north-western part of the town. It was prepared by the mayor,

¹²³ *Das Auftreten und der Verlauf der Cholera in dem preußischen Provinzen Posen und Preußen während der Monate Mai bis September 1873*, Berlin 1874, p. 7–8; R. Schallhorn, *550 Jahre Fordon* (as n. 34); S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 61.

Martin Rieckenberg, in November 1918. An axis of the estate was the street between the road to Miedzyń and what was then Piaskowa street (Sandstraße; now Piastowa street), and the route to Czarnówek and Młyńska street. This street was intended for dispersed single-family and twin houses. However, these plans were not implemented immediately¹²⁴.

Due to the ferry crossing in Fordon, of key importance for the urban landscape were inns, whose role was in the second half of the 19th c. taken over by hotels. One of the oldest hotels was "Vogel", built in 1860s on Brombergerstraße (nowadays 31–33 Bydgoska; non-existent today). Another one, belonging to Johann Schulz, was built on the western outskirts of the town, next to the ferry crossing. Initially a small inn, in 1903 it was expanded into a quite impressive one-storey hotel (nowadays it is 1 Nawigacyjna street; a residential building). Around 1890 another splendid one-storey building – Dom Strzelecki or Schützenhaus – was erected in the vicinity (destroyed in 1945; once on the plot on today's 442 Fordonska street). These buildings stood out against the background of the surrounding development.

A clear improvement of the economic situation of the town at the turn of the 19th and 20th c., and the booming building market, were reflected in municipal investments. The new town hall building was built outside the market square, on Kościelna street (Kirchenstraße, later 3 Jagiellońska street, nowadays Gen. W. Sikorskiego street; demolished around 2000) at the turn of the centuries. It was the largest investment of the period. However, even this representative and prestigious urban building was very modest and reflected the economic possibilities of the town. Other Fordon's public facilities erected formerly were financed to a large extent from state funds. The modest town hall of a varied shape – one-storey with a storeyed side avant-corps – was erected in the late-Renaissance style. A small clinic was opened in 1904; five years later, a new fire station was built in the northern part of the town. In 1910 a river swimming pool was set up on the Vistula River. Moreover, even before the outbreak of the Great War, there was established a social shelter, referred to as a "house for the poor", intended for the social care for local residents¹²⁵. Until the beginning of the 20th c., the condition of streets in the town was improved, although dirt roads were definitely dominant. Only the Market (Markt) and several roads were paved: main streets, such as Brombergerstraße (now Bydgoska street), Kirchenstraße (now Gen. W. Sikorskiego street), Schwetzerstraße (now Wyzwolenia street), and small ones, such as Anstalt-Gasse (now Zakładowa street). Due to the lack of a water supply system, the Fordon inhabitants had to use wells, including a few public ones, one of which was on the market square, and another near the synagogue. The street oil lanterns were first introduced at the turn of the centuries on the Market and on the main streets. The most magnificent of them stood on the main town square.

The last quarter of the eighteenth century was a time of successful demographic and economic development for Fordon. At that time, several new families of German colonists as well as

Jewish settlers came to the town. As a result of the inflow of new settlers, the number of Fordon residents until the beginning of the Napoleonic Wars increased by nearly 60%, from 861 people in 1774 to 1,372 in 1804¹²⁶. The population growth remained steady and moderate, and in 1831 the town's population exceeded 2,000 people (2,005 inhabitants), and then, for more than half a century, despite periodic fluctuations and declines, stayed about the same. There were 2,007 inhabitants in 1885. The town's demographic stagnation was influenced by economic factors. After 1885, with the economic development of the town, the population increased. Over the years 1885-1910, the population of the town increased by 42%. According to the census of 1910, there lived 2850 people in Fordon¹²⁷. What was the specificity of Fordon from the modern times until the mid-19th c. was a very large population of Jewish inhabitants, who at least from the third quarter of the 18th c. accounted for more than half the population of the town. The number of Jews in Fordon, who usually dealt with trade, systematically increased and in the first half of the 19th c. they were the largest community in the town. In 1831 they definitely dominated among local residents (73%) and in 1852 they constituted over half of the Fordon population (52.5%). In the following decades, as a result of migration to larger cities, i.a. Bydgoszcz, Poznań, Berlin or Gdańsk, or emigration to the United States, the number of Jews in the town was decreasing rapidly. In 1910, Jews constituted only 6.8% of Fordon residents (195 people). However, such demographic changes were quite typical of this community in these areas¹²⁸. The Protestant and Catholic population flowed into the place of Jews leaving the city. The percentage of Catholics in the town's demographic structure throughout this period did not change significantly. It can be assumed that at the moment of the town's takeover by Prussia, the Catholic population constituted at most 38% of all inhabitants. More precise data is provided by the church visit from 1781, according to which the number of Catholics was 26,6% at that time. In the nineteenth century, the percentage of the Catholic community in the demographic structure of Fordon slightly changed. In 1910, Catholics accounted for 36% of the town's population. During the same period, the number of Protestants in the town increased from 21% in 1781 to almost 54% in 1910. The denominational structure largely coincided with the national structure; notwithstanding, in the census of 1910 it was noted that as many as 296 Catholics, or 29% of them, declared German as their mother tongue. Prior to 1920, it was the German population that predominated in Fordon. At the beginning of the 20th c., Poles constituted at most about 1/3 of the town's population¹²⁹.

¹²⁶ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 44), p. 711; *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-Ostpreußen. Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, ed. by A.C. Holsche, Vol. 3, Berlin 1807, p. 143.

¹²⁷ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (as n. 95), p. 4; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen 1885* (as n. 108), p. 197; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (as n. 103), p. 2; S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 51–52.

¹²⁸ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks* (as n. 95), p. 4; *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (as n. 93), p. 2; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (as n. 103), p. 2; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, p. 78; idem, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), p. 34–37.

¹²⁹ T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy* (as n. 64), p. 295, tab. 1; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (as n. 103), p. 2–3.

¹²⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, ref. no. 874, Fluchtlinien- und Lageplan der Kleinsiedlung auf dem städtischen Gelände der Stadt Fordon.

¹²⁵ S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 62 and 66.

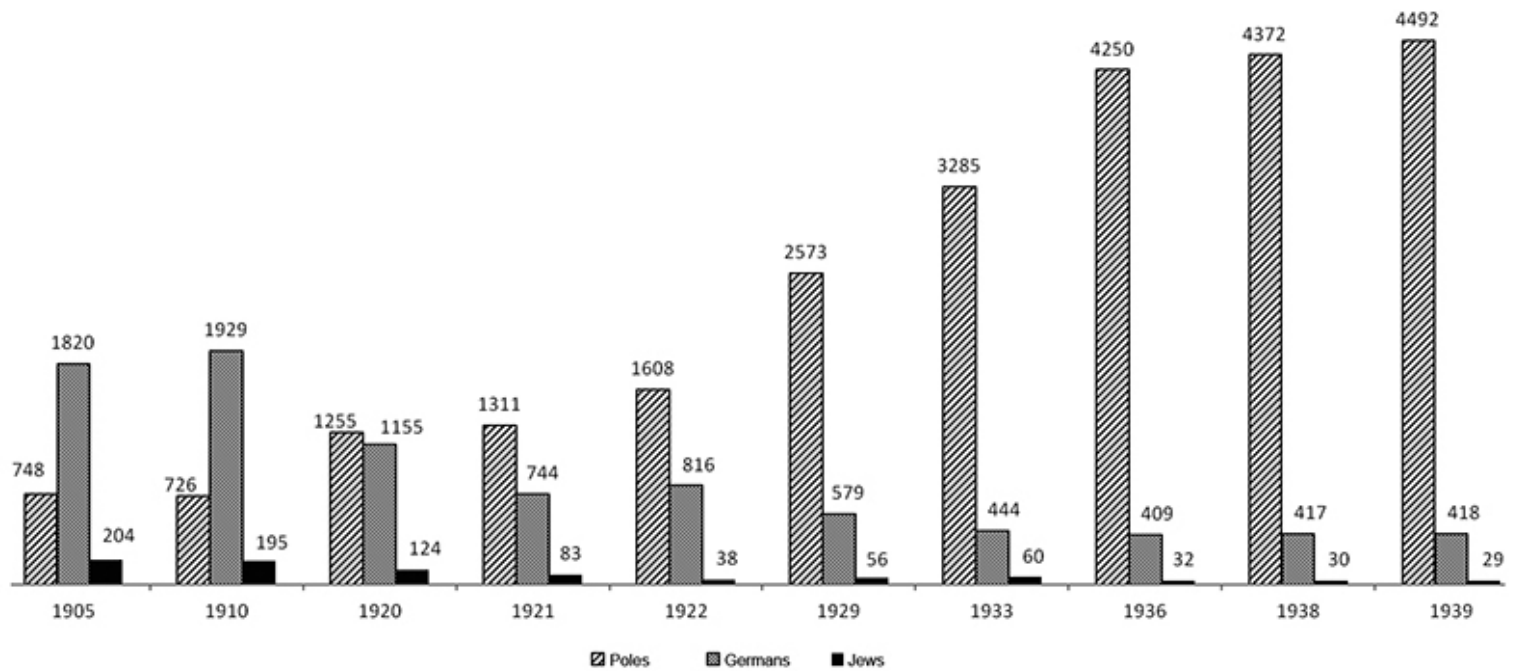

Chart 3. Fordon. The national structure of the population in the years 1905–1939

Primary education in Fordon had a religious character for the most part of this period. At least until 1867 there was a Catholic school, in the 1870s united with a municipal educational institution, becoming the largest school in the town, in which 457 children were taught in 1913. From 1824 a Lutheran school occupied a building of the Protestant community on Świecka street. It was later moved to the municipal school building. There was also a separate Jewish school, and up to the 1840s yeshiva – a Talmudic school. Another school, an industrial school specialized in vocational education, was opened in 1891¹³⁰.

Almost all this time, agriculture remained the basis of Fordon's economic existence. The town fulfilled the role of a local craft and trade centre. There were held four annual fairs and weekly markets every Tuesday and Friday. Craftsmen sold their goods on the market square, while trade in agricultural products and animals was carried out at the marketplace. It was the industrial revolution that had a greater impact on the town's development. At the beginning of the 20th c., several dozen craftsmen (in 1910 – 62 craftsmen) and merchants (in 1907 – 29 merchants) operated in Fordon, while several hundred people worked in the industry. The vast majority of the latter were employed in only few larger industrial plants. Nearly 140 people worked in two local steam sawmills, whereas the largest of the Fordon industrial plants – “Medzeg” brickyard – employed up to 200 employees before the outbreak of the Great War¹³¹. A relatively large group was constituted by state officials, including prison service and Water Construction Office's employees.

In January 1920, when under the provisions of the Treaty of Versailles Fordon became a part of the Polish state, no significant

changes were applied to the town's political system. The town council was the most important body of the self-government. It was elected by the residents, who appointed five members of the magistrate. The magistrate, in 1933 renamed to the municipal management, was the executive body and consisted of the mayor, his deputy and three lay judges. From 1920, the town was in the Bydgoszcz County in the Poznań Voivodeship, and after the administrative changes, from April 1, 1938, the town and the whole county were included in the Pomeranian Voivodeship¹³².

Over the 1920-1939 period, the administrative area of Fordon increased considerably, reaching the borders of Bydgoszcz in the west. The latter, in spite of the fact that in the Second Polish Republic it fell into the role of the county city, increased its area almost eight times, when in April 1920, as many as eighteen suburban municipalities, such as Fordonek on the Vistula (now Brduyście), were included in its boundaries¹³³. On March 16, 1929, the territory of Fordon was enlarged by 288.36 ha upon the incorporation of Suczyn in the west, a village with 200 inhabitants (in 1910, it had 28 houses and 220 residents – 136 Catholics and 84 Protestants). This former village had had close cultural and economic ties with the town. Some of the industrial plants, specialized in the chemical and wood industry, along the railway line and road to Bydgoszcz, had been located in Suczyn. Thus, the area of the city increased by almost 1/3, from 600 to 889 ha. The incorporation of Suczyn caused that Fordon directly bordered on Bydgoszcz in the west. In the following years, as a result of minor territorial changes, the area of the town increased by another 10 ha, amounting to 899 ha by the end of the 1930s. Most of these areas remained undeveloped and consisted of fields,

¹³⁰ S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 67–68; T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie* (as n. 28), p. 45–47.

¹³¹ S. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, ed. by J.N. Bobrowicz, Leipzig 1846, p. 422; S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 87), p. 52 and 63–65; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 93; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (as n. 117), p. 13.

¹³² Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 80 and 83.

¹³³ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2 (1964–1965 [1971]), p. 12–13; R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, vol. 2, part 1: 1920–1939, ed. by M. Biskup, Bydgoszcz 1999, p. 235.

meadows, forests (105.17 ha) and wastelands. Built-up areas constituted only about 10% of the town's area¹³⁴.

After the area was taken over by the Polish administration, a significant part of the population of Fordon moved to Germany and the number of its inhabitants dropped significantly. In 1921, Fordon had only 2,138 inhabitants. In the following years, the population of the town grew rapidly and on the eve of the Second World War amounted to 4,939 people. Therefore, the demographic growth amounted to over 130% and in the second half of the 1920s the town reached the level of population from 1910, when it had 2,850 inhabitants. A particularly dynamic growth of 75% of Fordon's population was in the years 1921-1931, which to some extent resulted from the incorporation of Suczyn. As a result of the emigration of the German population and Jews, and simultaneously the influx of Poles from the Greater Poland and Pomerania, the national profile of the town clearly changed. Already in 1921, the Polish population accounted for 61%, German – 35%, and Jews – 4%, of Fordon residents. This difference increased in the following years and in 1939 Poles constituted 91%, Germans 8.5%, and Jews 0.5%. Generally, the denominational structure of Fordon also changed. In 1931, 85% of the town's population was Catholics. There was only 13% of Protestants and less than 2% of Judaists. Due to the fact that the denominational structure coincided with nationality, it can be assumed that before the WW2, Fordon was almost a homogenous town – the Polish Catholics amounted to over 90% of its population¹³⁵.

The industrialization of the town at the end of the previous period made Fordon different from other small towns in the region. It was an industrial and craft town and a local craft and trade centre. It was the large number of inhabitants

employed in the industry that was the distinctive feature of Fordon. However, the structure of the local industry did not change. The most developed branches of the Fordon's industry were still the following industries: ceramic, wood, chemical, paper and food. The Albert Medzeg's brickyard was the largest industrial plant, constantly expanded and modernized at that time. It was counted among the largest and the most modern plants of this type in the Second Polish Republic, producing pieces of various types of construction ceramics in 1938. It supplied the domestic market, but also exported products to foreign markets. Crafts and trade were still important branches of the local economy. According to data from 1931, there were 521 industrial workers in Fordon, 267 craftsmen and 42 merchants. A relatively large group was constituted by state officials, including prison service. Besides, farmers continued to be a large community. Only in 1935 there were more than 200 plots and farms in the town. Fairs took place twice a week in this period¹³⁶.

During the 1920-1939 period, the centre of the town barely changed. The most serious change conducted in the urban space was the reconstruction of the church of St. Nicholas at the market square by the architect Stefan Cybichowski, which took place in 1926–1930. The new temple was completely reoriented – its new facade was facing the Vistula river in the south, and the presbytery of the old temple became a chapel. Simultaneously, the former church cemetery was liquidated. This magnificent Neo-Baroque church with the high tower topped with a helmet was since then dominant in the panorama of the town¹³⁷. The development of housing associated closely with the economic situation resulted in significant transformations in the spatial layout of the town. In 1921, there were 251 houses in Fordon, including at least a few dozen in the area

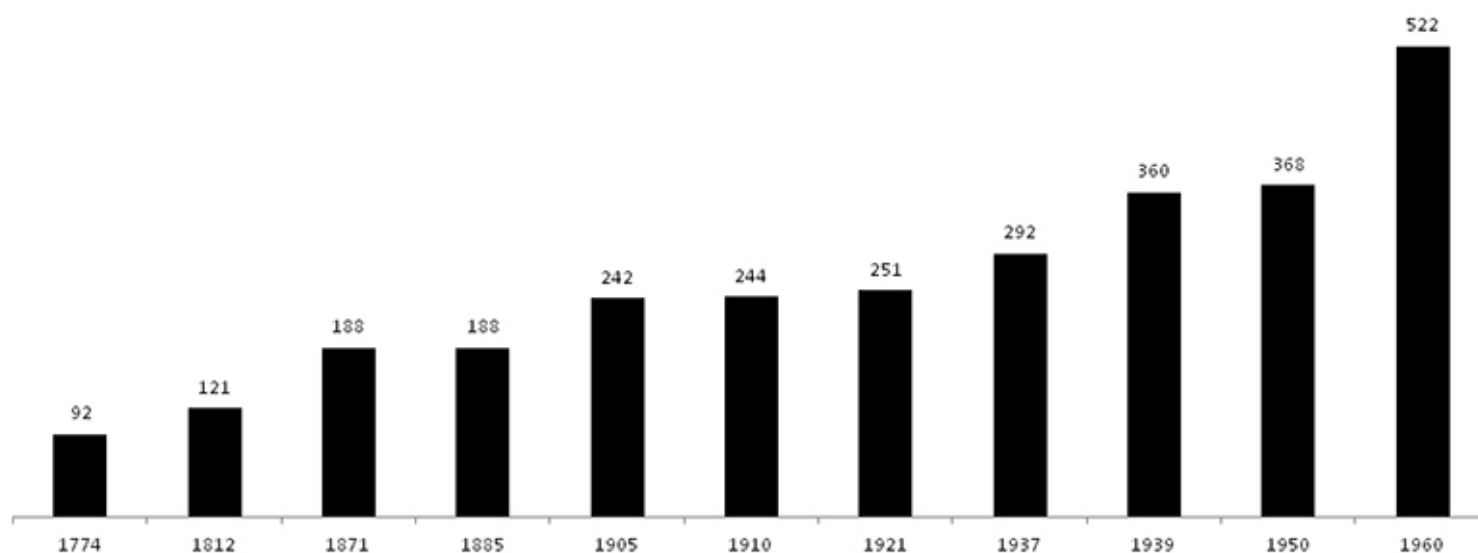

Chart 4. Fordon. The number of the houses in the years 1774–1960

¹³⁴ *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke* (as n. 103), p. 6–7; *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni z okazji 20-lecia powrotu ziemi pomorskiej do Macierzy*, ed. by J. Lachowski, Toruń–Łwów 1939, p. 10; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 81.

¹³⁵ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 82; idem, *Przemysł, handel i rzemiosło w miasteczkach powiatu bydgoskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [in:] *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, ed. by Z. Biegański, W. Polak, M. Białkowski (Dzieje Regionu Kujawsko-Pomorskiego 3), Toruń 2013, p. 142.

¹³⁶ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 81, 83 and 91–94 and 96; idem, *Przemysł, handel i rzemiosło* (as n. 135), p. 142, 147–149 and 156; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (as n. 117), p. 14–16.

¹³⁷ K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (as n. 50), p. 54–55.

Fig. 9. Fordon. Fragments of the town: post office, town hall, the tower of the Evangelical church behind the town hall, the eastern part of Bydgoska Street (then Adolf Hitlerstraße) and the south-eastern part of the market square, as well as the former synagogue (converted at that time into a cinema), ca. 1940 (postcard, published by Photo- und Luftbildverlag J. Beck, Stuttgart, according to: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na danych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, fig. 471)

of Fordonek. Initially humble, the construction initiatives significantly increased after the global economic crisis was overcome. In March 1939 there were already 360 houses in the town area. It can be assumed that there were 80 new houses built in this period. The housing development covered mainly the north-western outskirts of the town, where as early as in 1918 a small housing estate was planned along a newly laid road, initially called Nowa street (now Topazowa street). There, next to single-family houses, a multi-family residential building was built (1929–1930) (now 6 Topazowa street)¹³⁸. The development covered also an underdeveloped area along the exit roads leading to Suczyn (Fabryczna street, currently Produkcyjna street) and the village of Czarnówko (Wiejska street, currently Sielska street). The types of buildings dispersed in this area include single-family, usually ground-floor houses with elements of the modernist style, backyard gardens and farm buildings. The development was also intensified on previously urbanized areas in the town centre, where it was replaced, rebuilt or supplemented. Around 1925, a motor-driven mill was built on the north-eastern outskirts of the town, on the 1 Sienkiewicza street (now 2 Pielęgniarska street; a commercial building)¹³⁹. The largest new spatial investment in Fordon was located on the northwestern outskirts, near the area

of intensified residential development. The municipal stadium, opened in 1932, was built on the northern side of the eastern part of Wiejska street. In its vicinity, there was a sports shooting range. The favorable topographic conditions for aviation sports, so popular at that time, allowed for an installation of a glider airport on the slopes of Czarna Góra and fields of Miedzyń to the north-west from Fordon. It was opened in 1934 and was functioning for the next three decades¹⁴⁰.

Due to the economic situation of the town, the municipal infrastructure was only slightly improved during this period. The works included the expansion of the power transmission network. The condition of a few streets and the market square was improved, but dirt roads still prevailed. Only few streets were paved: e.g. in 1927 Sienkiewicza street (now Kapeluszników street), partially Dwudziestego Stycznia (now Przy Bóżnicy street); these were probably modernized earlier. Between 1927 and 1933 two streets were paved: Słowackiego (now A. Frycza-Modrzewskiego) and Cmentarna (now Cechowa). The so-called house for the poor, a social shelter for local inhabitants, was renovated in 1930 on Podgórna street. The improvement of existing transport routes was of great importance for the functioning of the town: the bus service to and from Bydgoszcz was launched in 1925, whereas the river harbor “Vistula” – seven years later¹⁴¹.

¹³⁸ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 81 and 88.

¹³⁹ *Pięćsetlecie miasta Fordonu 1424–1924*, Jubileuszowy dodatek „Dziennika Bydgoskiego”, „Dziennik Bydgoski”, Yb. 18, no 161, 1924, p. 2 [on July 3th, 1924].

¹⁴⁰ Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 86), p. 120.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 88–89, 96–97 and 111.

A rapid increase of Catholic population enforced the construction of not only a new parish church in the Market Square, but also a new cemetery. Already in 1931 the building of the latter was initiated in the suburban areas at the road to Miedzyń (now Piastowa street). Based on a square plan of almost 2 ha, it was dedicated in December 1934. A cemetery chapel was built in its centre a year later. In this period also the Daughters of Charity of Saint Vincent de Paul came to the town and were given a small conventual house in 1930 in a remodeled building on 14 Piekary street¹⁴².

Due to the strategic significance of the bridge over the Vistula river, the town was bombed on 2 September 1939 by the Luftwaffe. During the attack, the town and the Medzeg brickyard were damaged, and the bridge was blown up. On September 5 the town was taken over by the German troops. The town was incorporated into the Third Reich as a part Bydgoszcz county of the Bydgoszcz region of the Reichsgau Danzig-Westpreußen. Between October and December 1939 the vicinity of Fordon became a place of mass executions of Polish people, mostly from Bydgoszcz. On October 2, 1939, eight Polish residents of Fordon were executed. A monument by sculptor Wiktor Marciniak (1922-1999) placed in the Market square in 1959 commemorates this tragic event. The Jewish community, quite small at that time, was exterminated. Between 1939-1940, the occupation authorities liquidated the Jewish cemetery in Fordon, whereas the old synagogue was adapted for the use of a cinema. Due to the strategic importance, the bridge over the Vistula river was reconstructed in 1940-1941, as well as a brickyard buildings, renovated in 1940-1942. Some other industrial plans were developed for war purposes. In Fordon, as in other Polish towns incorporated into the Third Reich, the occupation authorities planned to implement a number of municipal, communication and housing investments, dictated by the nationality policy and economic aims of the future Greater Germanic Reich. However, they did not go beyond the design phase. The occupation authorities corrected the administrative area of the town, which in 1943 occupied an area of 841.92 ha; it did not change much until the liquidation of Fordon as an independent town¹⁴³.

The German occupation ended with the entrance of Soviet troops to Fordon on 27 January 1945. This time the town did not suffer much, although the bridge over the Vistula river was once again blown up¹⁴⁴. The bridge was rebuilt in 1950-1956. The technique of its construction was changed, as the steel spans over the floodplains from the Ostromecko side were replaced with earth embankments. As a result, the overall length of the bridge

Fig. 10. Fordon. North-eastern fragment of the market square with the 1959 monument, 1967, photo by J. Gardzielewska (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

was shortened to about 1,005 m¹⁴⁵. During the war, 23% of the town's buildings were destroyed, mainly as a result of bombing raids in the beginning of September 1939 and while blowing up the bridge. The town was quickly rebuilt, and the number of residential buildings recorded in 1950 exceeded the number of houses from before the war¹⁴⁶. In 1945, upon the administrative decisions, the state authorities took over the buildings belonging to the Protestant community. The majority of the German population, mainly Protestant, fled before the entry of the Soviet army. Only few Protestants in Fordon were recorded in the statistics of 1948-1949 (4-5 people)¹⁴⁷. Between 1945 and 1983 the church of St. John was used as a warehouse, and then granted to the local Roman Catholic parish. Since 1990 it is the parish church of the newly created parish of St. John the Apostle and Evangelist¹⁴⁸. The former vicar's house was adapted for the needs of the educational care facility; however, after the erection of the parish it became once again a parsonage, this time for Catholic priests. The Protestant cemetery and the prison cemetery nearby were liquidated in the 1960s¹⁴⁹.

Under the political conditions of the so-called real socialism, the municipal government was subordinated to the party and state authorities. After the war, Fordon belonged to Bydgoszcz county of the Pomeranian Voivodeship, which was renamed to Bydgoszcz Voivodeship in 1950. On 1 January 1973 the town was incorporated into Bydgoszcz. Upon incorporation, Fordon had an area of 836.13 hectares and 8,700 residents¹⁵⁰.

After initial stagnation of the post-war years, the population of the town started to grow faster. In 1946 Fordon was inhab-

¹⁴² H. Wilk, *Cmentarze parafialne Fordonu*, [in:] „Tobie Panie zaufalem”. *Historia i teraźniejszość kościoła i parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Bydgoszczy-Fordonie*, ed. by R. Buliński, Bydgoszcz 1996, p. 135; P.B. Gąsiorowski, Z. Zygłowski, *Cmentarze fordońskie* (as n. 99), p. 214; H. Wilk, *Historia parafii, kościoła św. Mikołaja i Fordonu*, p. 26, http://mikolaj.bydgoszcz.pl/czytelnia/historia_parafii [access 20.08.2016]; idem, *Historia Domu Zakonnego Sióstr Miłosierdzia w Fordonie*, p. 1-2, <http://www.mikolaj.bydgoszcz.pl/czytelnia/ochronka> [access 20.08.2016].

¹⁴³ A. Perlińska, *Fordon w latach 1939-1945*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), p. 127-142; H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (as n. 117), p. 19.

¹⁴⁴ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych (1945-1972)*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), p. 147.

¹⁴⁵ E. Okoń, *Z historii mostu* (as n. 114), p. 71-73; G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Węzeł kolejowy* (as n. 114), p. 171-172.

¹⁴⁶ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (as n. 144), p. 151; *Statystyka miast i osiedli 1945-1965* (Statystyka Regionalna, fasc. 6), Warszawa 1967, p. 676.

¹⁴⁷ K. Kaćka, *Dekanat fordoński w latach 1939-1956*, Toruń 2002, p. 49.

¹⁴⁸ R. Buliński, „Tobie Panie zaufalem” (as n. 142), p. 121; K.M. Żydowicz, *Świątynie Fordonu*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), p. 236 and 239.

¹⁴⁹ H. Wilk, *Cmentarze parafialne Fordonu* (as n. 142), p. 138.

¹⁵⁰ A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy*, [in:] *Dzieje Fordonu* (as n. 1), p. 185-187.

Fig. 11. Fordon. The western part of the town - today's Dr Stefan Buxakowski roundabout at the entrance to the bridge over the Vistula. On the left, a fragment of the post office building; in the background, the spire-steeple of the St. Nicholas parish church; on the right, part of the front elevation of the former Johann Schulz hotel (now a residential building at 1 Nawigacyjna street), 1967, photo by: J. Siudecki (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

ited by 3,514 people, and in 1969 by 8,369 people. The number of residents increased by 138%. However, it was not until the mid-1950s that the town reached the level of population from before the outbreak of the war. In 1955 Fordon was inhabited by 5,075 people. The period of the largest increase in the number of population caused by migration was between 1955 and 1960 (22.5%), and was slightly less dynamic in the next five-year period (1960-1965 – 19.5%). The demographic growth resulted from the development of the local industry. Additionally, Fordon began to fulfill the function of the satellite town of Bydgoszcz, after 1945 an important administrative centre and dynamically developing industrial city, due to the convenient communication routes. A significant part of Fordon residents commuted to work in nearby Bydgoszcz¹⁵¹.

In the period of so-called “People’s Poland”, the industrial production of the town was still based on the plants erected at the end of the 19th c. or at the beginning of the 20th c.; these, particularly specialized in ceramics, paper, furniture and agri-food industry, were often modernized or expanded. Very few industrial plants were established before the incorporation of the town into Bydgoszcz. One of these was the agricultural conglomerate erected in 1964-1971 at the Vistula in the area of former Fordonek, whose cribs became new elements in the Vistula panorama¹⁵². The “Medzeg” brickyard, renamed as Fordońskie Zakłady Ceramiki Budowlanej (Fordon Building Ceramics Company) still held the leading position among the industrial plants. Since 1968 it started to operate as Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej (Bydgoszcz Building Ceramics Company). It was the largest such enterprise in the region, it occupied an area of over 52 hectares, and its annual production in 1967, after the expansion of 1956-1962, amount-

ed to 34 million pieces of various types of building ceramics (bricks, tiles, drainage pipes, etc.). It employed almost 400 workers. In 1947-1950, a magnificent modernist educational complex was erected nearby for the needs of the middle vocational school – the Ceramic Technical School (nowadays, after comprehensive reconstruction, the building houses the Faculty of Management of the UTP University of Science and Technology, 430 Fordońska street). A hotel for the company workers and three multi-family residential buildings were built in 1951-1952 and 1959-1964, respectively¹⁵³. In the 1960s the industrial plants occupied an area of 87 hectares and were located as always in the south-western part of the town, along the Vistula and the road and railway to Bydgoszcz. Despite the dominant role of industry in the Fordon economy, in which 65% of the town’s population was employed in 1965, large areas still continued to be used for agricultural purposes¹⁵⁴. According to the statistical data, in 1965 there were as many as 206 farms that occupied various types of agricultural lands of an area of 306 hectares¹⁵⁵.

The economic development and increased population brought about the erection of new residential buildings and estates in Fordon. A new residential estate “Rybaki” with multi-family buildings, i.a. three blocks of flats erected between 1959 and 1965, was placed in the partially urbanized eastern outskirts of the town. To the north, on undeveloped territories near Szpitalna street (nowadays Pielęgniarska street) and Polna street (nowadays Altanowa street), another housing estate with multi-family buildings was erected between 1966-1972. It was later called “Nad Wisłą” (At the Vistula). This estate was founded by newly-created the Fordon housing cooperative. Nevertheless, residential building industry from before the incorporation of the town was dominated by single-family houses. By 1968, there were almost 280 detached houses in Fordon¹⁵⁶. Initially, new residential buildings were erected on the site of buildings destroyed during the war, as well as in partially settled and urbanized areas, especially in the years 1920-1939, i.e. mainly in the north-western part of the town, at Nowa street (now Topazowa) and S. Batorego street (now Warneńczyka) and in a plot between Fabryczna and Wiejska streets (nowadays Produkcyjna and Sielska streets, respectively). Houses were erected also in the northern outskirts of the town, along the former Wyzwolenia street, which in 1960s developed into a small housing estate with single-family buildings in the following streets: Osada (now Swobodna street), Dolina (now Dorodna), and O. Kolberga (now Powstania Styczniowego). From the end of the 1950s, the biggest estates with scattered single-family buildings were located in the northern and northeastern parts of the town, i.e. the areas undeveloped at that time, between the following streets: Cmentarna (now Cechowa), Dwudziestolecia PRL (now Ks. J. Szydlika), Kasprowicza (now M. Ryńskiego) and Kochanowskiego

¹⁵³ H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej* (as n. 117), p. 23–45 and 58.

¹⁵⁴ E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne* (as n. 1), p. 85–86; H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (as n. 144), p. 170.

¹⁵⁵ *Statystyka miast i osiedli* (as n. 146), p. 518–519.

¹⁵⁶ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (as n. 144), p. 174; A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy* (as n. 150), p. 189–191.

¹⁵¹ *Statystyka miast i osiedli* (as n. 146), p. 304–305; E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne* (as n. 1), p. 86–87; E. Kwiatkowska, *Miasta, [in:] Województwo bydgoskie. Krajobraz, dziedzicze, kultura, gospodarka*, ed. by A. Swinarski, Poznań [1973], p. 240 and 245.

¹⁵² H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (as n. 144), p. 170.

(now J. Styki), as well as Polna, Osielska, Cmentarna and Spokojna (now Kryształowa). Moreover, small housing estates with single-family buildings were erected on the far western outskirts of Fordon near the borders with Bydgoszcz, including the area of former Suczyn on Poniatowskiego street (now R. Palubickiego street), Matejki street (now Wita Stwosza street), Leśna street (now B. Wardyńskiego street) and Dąbrowskiego (now W. Wróblewskiego street).

Along with the demographic and urban development in the 1960s, Fordon gained several public facilities located in the north-western part of the town. The impressive educational complex was erected in 1962-1964 on Wiejska street (Primary School no. 2, currently School Complex no. 20, 34 Sielska street), and a new fire station was located on Fabryczna street (currently 5 Produkcyjna street). In the area of the former municipal stadium, a new pitch was built in 1962-1967, whereas in 1968 – a pavilion with sports facilities and catering section (now 12 Sielska street)¹⁵⁷.

The spatial development of the town did not entail the development of the municipal infrastructure. It was not until 1958 that the construction of the water supply system began, the length of which, seven years later, was only 2,300 meters. Due to the relatively extensive area, the road network in the town was quite extensive (in 1965 – 23.3 km), but still dirt and unpaved roads prevailed, even in the streets in the town center. Only 8% of roads had paved, concrete or asphalt surface¹⁵⁸.

The significant enlargement of the percentage of urbanized areas in the town after the WW2 did not entail the enlargement of the area of Fordon; the latter remained rather unchanged over the years 1945-1972 and amounted to about 8 square kilometers, from 836 to 842 hectares¹⁵⁹. After 1973, Fordon was subordinated to the spatial development plans of Bydgoszcz as its residential district under the Bydgoszcz-Toruń agglomeration concept. New housing estates, erected from the mid-1970s, surrounded the formerly independent town from the north and the west¹⁶⁰.

¹⁵⁷ H. Malinowska, A. Perlińska, *Fordon w latach powojennych* (as n. 144), p. 165, 176–177 and 181.

¹⁵⁸ *Statystyka miast i osiedli* (as n. 146), p. 594–595 and 949.

¹⁵⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, ed. by S. Pazyr, vol. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, p. 319; *Statystyka miast i osiedli* (as n. 146), p. 324.

¹⁶⁰ A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy* (as n. 150), p. 191–194; B. Sierecka-Nowakowska, *Fordon jako zwiornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [in:] *Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz–Fordon–Toruń*, ed. by B. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn – Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, fasc. 249), Warszawa 2012, p. 39–41.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA (WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE TOWN (SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE / BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia* [regionu kujawsko-pomorskiego] [lata 1945–1998], oprac. M. Berent, M. Mościcka, B. Podraza, K. Sarnowska, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1–16 (1963–1964 (1965)–2002).
- Bibliografia historii Kujaw* [za lata 2000–2009], oprac. T. Krzemiński, T. Łaszkiwicz, „Ziemia Kujawska” 17–23 (2004–2010).
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku* [lata 1958–2013], oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaboriska, A. Biedrzycki, „Zapiski Historyczne” 24–80 (1958–2015).
- Bibliografia historii Wielkopolski*, oprac. A. Wojtkowski, t. 1, Poznań 1938.
- Bibliografia historii Wielkopolski za lata 1939–2000. Miejscowości*, oprac. M. Boksa, J. Jahns, M. Łuczak, R. Marciniak, Poznań 2005 (Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, <http://www.biblioteka.ptpn.poznan.pl/sites/default/files/bibliografiamejstwowosci.pdf>).
- Bibliografia województwa bydgoskiego 1945–1975*, oprac. E. Jaworska-Górecka, G. Kowalska, G. Ślizień-Koralewska, Bydgoszcz 2004.
- Bibliografia województwa bydgoskiego 1987–1998*, oprac. H. Gajdulewicz, M. Tomczak, Bydgoszcz 1995–2009.
- Bibliografia województwa kujawsko-pomorskiego: powiaty: bydgoski, inowrocławski, mogileński, nakielski, sepoleński, świecki, tucholski, żniński 1999–2007*, oprac. H. Gajdulewicz, M. Kielkowska, K. Łobocka, Bydgoszcz 2001–2008.
- Bibliographie Bromberg. Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums über das Bromberger Land*, bearb. v. H. Rister, Wilhelmshaven 1977.
- Bibliographie zur Geschichte Großpolens / Bibliografia historii Wielkopolski*, bearb. E. Janus, B. Nowak, C. Schütte (Bibliographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Bd. 39), Marburg 2006.
- Frankiewicz C., *Opracowania i źródła do dziejów miast pomorskich, Bydgoszcz, Koronowa i Fordonu*, [w:] Frankiewicz C., *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 120–126.
- Zyglewski Z., *Rok 2013. Okrągłe rocznice Wyszogrodu-Fordonu*, „Kronika Bydgoska” 34 (2013), s. 593–598.

2. CZASOPISMA / JOURNALS

- „Bromberg” 1 (1959) –.
- „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt” 1–2 (1886–1888); od 1891 „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg” 3–10 (1891–1899).
- „Kalendarz Bydgoski” 1 (1968) –.

- „Kronika Bydgoska” 1 (1967) –.
- „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1 (1996) –.
- „Przegląd Bydgoski” 1–20 (1933–2009).
- „Westpreußen-Jahrbuch” 1 (1950) –.
- „Ziemia Kujawska” 1 (1963) –.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE / SOURCE PUBLICATIONS

- Bartolomäus R., *Ein Gerichtsbuch der Stadt Fordon*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 16 (1901), s. 189–230.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeznaczone z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, wyd. A. Pawiński, t. 1–5, Warszawa 1888.
- Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 7 (1970), s. 63–101.
- Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabański (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 9), Warszawa–Poznań 1977.
- Kazusek S., *Splaw wiślany w drugiej połowie XVIII wieku (do 1772 roku). Część 2: Statystyka splawu wiślanego*, Kielce 2016.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, Poznań–Warszawa 1877–1999 (t. 1–4 wyd. I. Zakrzewski, t. 5 wyd. F. Piekosiński, t. 6 wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, t. 7 wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, t. 8–11 wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński).
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. (Część pierwsza)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 77 (2002), s. 149–268; (Część druga), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 78 (2002), s. 71–159.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 1: Wizytacje XVI i XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 68 (1997), s. 27–161.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 1: Wizytacje pierwszej połony XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 71 (1999), s. 141–252.

- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 73 (2000), s. 277–397.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak (Lustracje Dóbr Królewskich XVI–XVIII wieku. Wielkopolska i Kujawy), „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 81 (1996).
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765. *Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz (Lustracje Dóbr Królewskich XVI–XVIII [wieku]. Wielkopolska i Kujawy), Bydgoszcz 2011.
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1–25, ed. S. Chodyński, Wladislaviae 1881–1912.
- Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 2), Bydgoszcz 1966.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła Dziejowe, t. 13), Warszawa 1883.
- Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882.
- Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 8), Warszawa–Poznań 1974, s. 61–87.
- Senkowski J., *Lustracja poradnego i rejestr lanów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne” 7 (1961).
- Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do Dziejów Bydgoszczy, nr 7), Warszawa–Poznań 1972.
- Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Wladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1–3 (1897–1899).
- Warschauer A., *Die städtischen Archive in der Provinz Posen* (Mittheilungen der K. Preussischen Archivverwaltung, H. 5), Leipzig 1901.
- Zyglewski Z., *Materiały do dziejów Bractwa św. Anny przy kościele św. Mikołaja w Fordonie*, „Kronika Bydgoska”. Tom specjalny wydany z okazji wizyty papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999, s. 173–203.
- 4. OGÓLNE OPRAWOWANIA HISTORII MIASTA / GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE TOWN**
- Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973.
- Bär M., *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1–2 (Publikationen aus den Königlich-Preussischen Staatsarchiven, Bd. 83–84), Leipzig 1909.
- Bogucki A., *Kasztelanie nad dolną Brdą w XII i XIII wieku*, „Roczniki Historyczne” 62 (1996), s. 89–112.
- Danielewski M., *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku* (Publikacje Instytutu Historii, 130), Poznań 2016.
- Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997.
- Fordon – das heißt Furt über die Weichsel*, „Deutsche Rundschau” 64, Nr. 277 (1940), s. 9.
- Fordon powiat bydgoski*, [w:] *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni z okazji 20-lecia powrotu ziemi pomorskiej do Macierzy*, red. J. Lachowski, Toruń–Lwów 1939, s. 48–49.
- Frankiewicz C., *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930.
- Gapiński [M.], *O Wyszogrodzie Pomorskim i jego położeniu*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1 (1878), s. 69–74.
- Goldbeck J. F., *Volständige Topographie des Königreichs Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789.
- Grunt S., *Między Wyszogrodem a Strzelcami Dolnymi*, Pelplin 2011.
- Guldon Z., *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2 (1968), s. 19–46.
- Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 69, z. 2), Toruń 1964.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 15), Warszawa–Poznań 1974.
- Kosecki A., *Miasta kujawskie w średniowieczu. Lokacje, ustroj i samorząd miejski*, Kraków 2018.
- Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadcy ziemi bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski” 1, z. 3 (1933), s. 19–40.
- Maciejewski J., Zyglewski Z., *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski” 7 (1996), s. 89–103.
- Mincer F., *Zapomniany konkurent Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski” 15 (1982), s. 157–159.
- Piechowski B., *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924.
- Pięćsetlecie miasta Fordonu 1424–1924. Jubileuszowy dodatek „Dziennika Bydgoskiego”*, „Dziennik Bydgoski” 18 (1924 [nr 161, 13 VII 1924]).
- Schallhorn R., *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg” 44 (1974), s. 2–4; 45 (1974), s. 8–9.
- Szulist W., *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej*, t. 1–5, Pelplin–Gdańsk 2000–2010.
- Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989.
- Woźny J., *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003.
- Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.
- Zyglewski Z., *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, [w:] *Promotio historica*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, s. 31–44.
- 5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA / THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE**
- Bojarski J., Chudziak W., Weinkauf M., *Badania na terenie średniowiecznego i nowożytnego zespołu osadniczego w Bydgoszczy-Fordonie (stan. 151 – dawny Wyszogród) w latach 2012–2013*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin, 21–22 listopada 2013 r.*, red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, „Acta Archaeologica Pomoronica” 5 (2015), s. 133–153.
- Budych L., Pawłowski J., *Most kolejowo-drogowy w Fordonie*, „Świat Kolei” 9 (2002), s. 22–26.
- Chwaściński B., *Mosty na Wiśle i ich budownictwo*, Warszawa 1997.
- Gordon W., *Fordon – najmlodsza dzielnica miasta*, „Kalendarz Bydgoski” 8 (1975), s. 146–150.

- Grabow [A.], *Burgundische Niederlassungen in Ostdeutschland. Die Festung Wissegrad*, „Ostdeutsche Presse” 21, Nr. 63 (1897), s. [6].
- Kalinowski S., *Pogranicze kujawsko-pomorskie we wczesnym średniowieczu. Wybrane problemy badawcze*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 33 (2013), s. 111–127.
- Kędzierski J., *Stary Fordon*, „Spotkania z Zabytkami” 21, nr 1 (1991), s. 29–32.
- Lachiewicz-Złotowska A., *Stalony most na Wiśle w Fordonie. Zarys historii i wybrane problemy eksploatacji*, [w:] VI Konferencja Naukowo-Techniczna „REW-INŻ'2004”. Inżynierskie problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych, pr. zb., t. 2, Kraków 2004, s. 165–170.
- Lachiewicz-Złotowska A., *Zabytek XIX-wiecznej myśli technicznej – Most Fordoński*, [w:] *Via. Architektura – urbanizm – studia*, red. L. Zimowski, Bydgoszcz 2008, s. 145–147.
- Lüdtke F., *Die Zerstörung der Burg Wischegrot (Fordon bei Bromberg) in der Chronik des Nikolaus von Jeroschin*, „Aus dem Posener Lande” 4 (1909), s. 328–330.
- Łosiowie J. i J., *Badania archeologiczne w dolinie fordońskiej*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 4 (1999), s. 106–113.
- Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Geografia” 7 (1970), s. 79–94.
- Okoń E., *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska” 14 (1992 [1993]), s. 55–79.
- Perlińska A., *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, [w:] *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 263–271.
- Podhorecki A., Sobczak-Piąstka J., Podhorecka A., *O historii mostu fordońskiego w Bydgoszczy, cz. 1: Najdłuższy most ówczesnych Niemiec i pierwszy ze stali żelaznej*, „Nowoczesne Budownictwo Inżynierskie” 4 (2008), s. 60–62; *cz. 2: Ma 115 lat i wciąż funkcjonuje, ale czy powróci do dawnej świetności?*, „Nowoczesne Budownictwo Inżynierskie” 5 (2008), s. 90–92.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne” 26, z. 3–4 (1959–1960), s. 142–163.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 27, z. 3 (1962), s. 283–311.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w 1960 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 28, z. 3 (1962), s. 251–267.
- Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwojniki funkcjonalno-przestrzenne bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] *Potencjał funkcjonalno-przestrzenne Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz-Fordon-Toruń*, red. B. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn – Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 249), Warszawa 2012, s. 33–58.
- Siwiak A. i W., *Archeolodzy na Wyszogrodzie*, „Kalendarz Bydgoski” 49 (2016), s. 91–94.
- Siwiak W., *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 26 (2004 [2005]), s. 13–33.
- Szumilas A., *Nowy Fordon – wizje i rzeczywistość*, „Kronika Bydgoska” 30 (2008 [2009]), s. 185–197.
- Timm K., *Wo lag Wyssegrad?*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 2 (1886), s. 83–86.
- Wieczorowski T., *Kilka słów o pracach wykopaliskowych przeprowadzonych jesienią r. 1932 na grodzisku w Fordonie*, „Przegląd Bydgoski” 1, z. 1 (1933), s. 69–70.
- Wilke G., Potemski C., *Źródła archeologiczne do studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym z terenu Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 7 (1970), s. 5–39.
- Woźny J., *Archeologia nowożytna nadwiślańskiego Fordonu*, „Kronika Bydgoska” 32 (2010 [2011]), s. 21–32.
- Woźny J., *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska” 16 (1994 [1995]), s. 131–134.
- Woźny J., *Środowisko i zmiany osadnicze w pradziejach regionu bydgoskiego (osadnictwo wielokulturowe na stanowisku 123 w Bydgoszczy-Palczu)*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 16 (1998), s. 9–24.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA / SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

- Biegański Z., *Przemysł, handel i rzemiosło w miasteczkach powiatu bydgoskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, red. Z. Biegański, W. Polak, M. Białkowski (Dzieje Regionu Kujawsko-Pomorskiego, t. 3), Toruń 2013, s. 139–160.
- Bogucki A., *Dr Stefan Buxakowski założyciel „Sokoła” w Fordonie, męczennik łagrów sowieckich (1893–1945)*, „Kalendarz Bydgoski” 26 (1993), s. 190–192.
- Bogucki A., *Szkoła Podstawowa nr 29 w Bydgoszczy w latach 1945–1995*, Bydgoszcz 1995.
- Bogucki A., *Sztandar fordońskiego „Sokoła”*, „Kalendarz Bydgoski” 27 (1994), s. 178–181.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon im. gen. Józefa Hallera (1923–2003)*, „Kronika Bydgoska” 26 (2004 [2005]), s. 363–386.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.
- Bogucki A., Maliszewska H., Tykwińska D., *Szkoła Podstawowa nr 29 w Bydgoszczy. 1945–2005*, Bydgoszcz 2005.
- Chyla D., *Opieka społeczna na Kujawach w latach 1577–1772* (Prace z Dziejów Szkolnictwa i Opieki Społecznej w Polsce, red. M. Surdacki, t. 15), Lublin 2015.
- Chyla D., *Podstawy materialne utrzymania ubogich w Bydgoszczy i Fordonie w XVI–XVIII w.*, „Bydgoski Rocznik Muzealny” 4 (2015), s. 75–87.
- Dyhoff S., *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 19), Osnabrück 2007.
- Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Fordonu (1916–1917/1919)*, „Biuletyn Numizmatyczny” 3 (2005), s. 203–212.
- Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Magistratu miasta Fordonu (1916–1917/1919)*, „Kronika Bydgoska” 26 (2004 [2005]), s. 327–346.
- Gimnazjum nr 3 im. gen. Józefa Hallera w Bydgoszczy, 1999–2004*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 2005.
- Guldon Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1 (1963), s. 51–74.
- Guldon Z., *Żydzi i Sżkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990.

- Hetman H., *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985 (zarys monograficzny)*, [Bydgoszcz 1985].
- Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, Bromberg [1907].
- Janiszewska-Mincer B., *Kultura w Fordonie w latach 1920–1939. Życie teatralne i muzyczne*, „Kalendarz Bydgoski” 20 (1987), s. 118–121.
- Janiszewska-Mincer B., *Życie kulturalne Fordonu w latach 1945–1949*, „Kalendarz Bydgoski” 21 (1988), s. 22–24.
- Jarkiewicz Z., *Burmistrz Fordonu*, „Kalendarz Bydgoski” 24 (1991), s. 204–208.
- Jarkiewicz Z., *Polski ksiądz z Fordonu przed pruskim sądem w Bydgoszczy w 1908 r.*, „Kronika Bydgoska” 17 (1995 [1996]), s. 225–235.
- Jaskłowska A., *Więzenie karne dla kobiet w Fordonie (1920–1939)*, „Kronika Bydgoska” 20 (1998 [1999]), s. 91–116.
- Jeziorski P. A., *Kaci w miastach kujawskich (od schyłku średniowiecza do końca XVIII wieku)*, „Ziemia Kujawska” 23 (2010), s. 5–35.
- Keil [E.], *Versuch zur Erklärung des Stadtnamens Fordon*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt” 2 (1888), s. 64–65.
- Kostewicz T., *Więzenie w Fordonie na tle struktur więziennictwa lat 1944–56*, [w:] *Pravo karne w okresie stalinizmu*, „Studia Iuridica” 27 (1995), s. 135–175.
- Kotlarz G., Pawłowski J., *Węzeł kolejowy Bydgoszcz 1851–2014*, Rybnik 2014.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Fordonie 1923–1993*, Bydgoszcz–Fordon 1993.
- Lewandowski A., *Deportacje ludności miasta Fordonu do ZSRR w 1945 r.*, „Kronika Bydgoska” 15 (1993 [1994]), s. 153–174.
- Medzeg G., *Flucht vor der Wahrheit. Bericht über eine deutsche Familie aus Bydgoszcz–Fordon / Ucieczka przed prawdą. Relacja o niemieckiej rodzinie z Bydgoszcz–Fordonu*, tłum. W. Trzeciakowski, Bydgoszcz 2013.
- Mierzyński J., *Fordońska komora celna*, „Kalendarz Bydgoski” 18 (1985), s. 67–70.
- Nagielski M., Kossarzewski K., Przybyłek Ł., Haratym A., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.
- Olczak S. K., *Szkołnictwo parafialne w dekanatach Świecie i Fordon w 1780 roku*, [w:] *Na przelocie stuleci. Naród – Kościół – państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 639–647.
- Paczoska A., *Fordoniacy w opozycji*, „Kronika Bydgoska” 24 (2002 [2003]), s. 209–220.
- Pawlak M., *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005.
- Pawłowski J., *150 lat kolei w regionie kujawsko-pomorskim 1851–2001*, Bydgoszcz 2001.
- Perlińska A., *Z dziejów więzienia fordońskiego w latach 1939–1945*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 14 (1980), s. 151–216.
- Purat A., *Więzenie karne w Fordonie w polskim i niemieckim systemie penitencjarnym w latach 1920–1956*, „Kronika Bydgoska” 37 (2016), s. 197–240.
- Rogowska H., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz–Fordon 1923–2003*, Bydgoszcz 2003.
- Rosa A., *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska” 28 (2006 [2007]), s. 41–72.
- Rosa A., *Testamenty mieszczan fordońskich z lat 1666–1747*, „Ziemia Kujawska” 19 (2006), s. 5–31.
- Siwiak W., *Czary i zabobony*, „Kalendarz Bydgoski” 42 (2009), s. 234–238.
- Siwiak W., *Jeszcze o szklanych pieczęciach z Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 51, nr 1 (2003), s. 59–62.
- Siwiak W., *O powstawaniu „skarbów” w Fordonie nad Wisłą w XVII wieku*, „Biuletyn Numizmatyczny” 3 (2005), s. 189–194.
- Siwiak W., *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015.
- Straszyńska T., *Sztandar z fordońskim herbem*, „Kalendarz Bydgoski” 26 (1993), s. 65–67.
- Woźny J., *Znaki na butelkach szklanych z XVIII–XIX wieku ze Staro Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 49, nr 3 (2001), s. 245–252.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW / HISTORY OF ART, CULTURE AND CHURCHES

- Bartowski K., *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.m. św. Mikołaja*, „Materialy do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1 (1996), s. 52–56.
- Buliński R., *„Tobie Panie zaufalem”. Historia i teraźniejszość kościoła i parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Bydgoszczy – Fordonie*, Bydgoszcz 1996.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Fuß [G.], *Geschichte des evangelischen Kirchspiels zu Fordon*, Bromberg 1897.
- Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909.
- Jankowski A., *Zabytkowa bóżnica murowana w Bydgoszczy – Fordonie w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 56, z. 2 (2011), s. 48–62.
- Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim*, red. H. Czachowski, J. Słomska-Nowak, Toruń 2011.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kącka K., *Dekanat fordoński w latach 1939–1956*, Toruń 2002.
- Kącka K., *Duchowieństwo fordońskie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Kronika Bydgoska” 28 (2006 [2007]), s. 245–268.
- Kącka K., *Życie religijne w dekanacie fordońskim w latach 1939–1956*, „Studia Pelplińskie” 32 (2002), s. 143–174.
- Kohte J., *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897.
- Kuberska I., *Architektura sakralna Bydgoszczy okresu historyzmu*, „Materialy do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 3 (1998), s. 61–82.
- Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014.
- Mietz A., *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, [w:] *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 22 (2010), s. 217–231.
- Mietz A., *Oficjalat foralny bydgoski (ok. 1530–1765). Rzut oka na dzieje i strukturę organizacyjno-terytorialną*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 16 (1998), s. 65–81.

Nowicki T., *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska” 19 (1998), s. 286–298.

Parafia pw. św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty, red. M. Kuciński, Bydgoszcz [2010].

Sequila-Tauer E., *Zabytki Fordonu – synagoga*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1 (1996), s. 57–61.

Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

Wykaz zabytkowych cmentarzy w Polsce. Województwo bydgoskie, red. A. Michalowski, A. Sulimierska, E. Baniukiewicz, „Studia i Materiały – Cmentarze” (Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury) 4, nr 4 (1996).

Wysocka A., *Kościół projektu Stefana Cybińskiego w Bydgoszczy i okolicach miasta*, „Kronika Bydgoska” 30 (2008 [2009]), s. 259–271.

Zabytki architektury województwa bydgoskiego, oprac. red. E. i M. Gąsiorowscy, Bydgoszcz 1974.

Zabytkowe cmentarze – województwo bydgoskie, oprac. O. Romanowska-Grabowska (Zabytkowe Cmentarze i Mogiły w Polsce), Warszawa 1996.

Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki, red. T. Kawski, Toruń 2011.

8. KARTOGRAFIA / CARTOGRAPHY

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.

Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich, oprac. U. Ehrensward (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 21), Warszawa–Sztokholm 2008.

Czaja R., *Der historische Atlas polnischer Städte*, „Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie” 20 (2002), s. 277–281.

Czaja R., *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), s. 80–89.

Czajkowska R., Dmochowska M., *Bydgoszczana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980.

Die Festungspläne des preußischen Kriegsministeriums. Ein Inventar, bearb. v. W. Bliss, Bd. 1–2 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 59), Köln–Weimar–Wien 2008.

Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 16), Köln–Wien 1978.

Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 19), Köln–Wien 1982.

Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.

Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 3), Königsberg 1929.

Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.

Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.

Skrycki R., *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim*, Szczecin 2013.

9. IKONOGRAFIA / ICONOGRAPHY

Banach W., *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001.

Drozdowski K., *Z lotu ptaka. Bydgoszcz na fotografii lotniczej 1911–1945*, Warszawa 2018.

Kreft W., *Das östliche Mitteleuropa im historischen Luftbild. Bildflüge 1942–1945 über Brandenburg, Ostpreußen, Polen, Pommern und Schlesien. Ortsregister*, bearb. v. W. Kreft, T. Urban (Sammlungen des Herder-Instituts zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 8), Marburg 2000.

Senkrechtluftaufnahmen Ostmitteleuropas. Bildflüge 1942–1945 über Brandenburg, Ostpreußen, Polen, Pommern und Schlesien. Ortsregister, bearb. v. W. Kreft, T. Urban (Sammlungen des Herder-Instituts zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 1), Marburg 1995.

Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzp. Album Steinera), red. M. Biskup, Toruń 1998.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Fordon. Plan katastralny 1863–1907

Skala: 1:2500

Opracowany na podstawie: *Regierungsbezirk Bromberg, Kreis Bromberg, Gemarkung Stadt Fordon Nr. 46. Gemarkungskarte in 1 Blatte. Auf Grund neuer am 24. Februar bis 10. April 1863 bewirkter Aufnahme entworfen im Maßstabe 1:5000. durch den Geometer [Anton] Hesse. [Hermann] Schultze Obergeometer.*

Kreis Bromberg. Gemarkung Stadt Fordon. Nr. 46. Gemarkungskarte in 4 Blättern. Blatt 1. Auf Grund neuer am 24. Februar bis 10. April 1863 bewirkter Aufnahme entworfen im Maßstabe 1:5000 durch den Geometer gezeichnet [Anton] Hesse. Abgezeichnet im Oktober 1907. Für die Richtigkeit der Katasterinspektor [Albert] Pfundt S[teu]er.

Rysunek kolorowany, papier na kartonie

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Koziół, Agnieszka Pilarska. Miejska Pracownia Geodezyjna w Bydgoszczy, sygn. 28/78.

2. Fordon. Rozwój przestrzenny miasta XV–XX w.

Skala 1:5000

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Koziół, Agnieszka Pilarska.

3. Fordon. Okolice miasta 1781/1783–1787

Skala: 1:50 000

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary arkusza 97 x 64 cm

Autor: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743–1806).

Tytuł: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420, Section 34, 45.

4. Fordon. Okolice miasta 1796–1802

Skala: 1:50 000

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60 x 45 cm

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom(m)en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 118, 119, 126, 127.

5. Fordon. Okolice miasta 1798

Skala: 1:50 000

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 201 x 55 cm

Autor: Wilhelm Westphal (kopia z około 1820).

Tytuł: *Karte von einem Theil des Weichsel Strohms von der Gegend bey Thorn bis bey Moewe mit denen daran befindlichen Niederungen und der angrenzenden Höhe. Nach der im Jahr 1798 revidirten Chartre, copirt und gezeichnet durch Westphal.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, C 50545.

6. Fordon. Okolice miasta 1896

Skala: 1:25 000

Druk kolorowany, papier, wymiary 91,5 x 40,5 (89 x 44) cm

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, F 70763.

7. Fordon. Okolice miasta 1908–1909

Skala: 1:25 000

Druk czarno-biały, papier

Fragmenty map topograficznych (Messtischblatt): arkusze nr 2874 („Bromberg”), pomiar 1908, druk 1916; nr 2875 („Fordon”), pomiar 1909, druk 1940.

Wydanie: Preussischen Landesaufnahme, 1916–1940.

Zbiory Kartograficzne Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, sygn. XI/450/16, XI 451/2.

8. Fordon. Plan miasta i okolic 1923

Skala: 1:100 000; 1:25 000

Druk barwny, papier, wymiary 56 x 72 cm; plan Fordonu wymiary 6,8 x 7,5 cm

Autor: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Druk: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Tytuł: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziałce 1:100.000.* Dodatkowo mapy poboczne: plany Bydgoszczy, Fordonu, Solca Kujawskiego i Koronowa, skala 1:25 000. Tytuł mapy pobocznej: *Plan szczegółowy miasta FORDONU w podziałce 1:25.000.*

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M–1143.

Reprodukcja: *Dzieje Fordonu i okolic*, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 79 (fragment).

9. Fordon. Grodzisko w Wyszogrodzie 1889

Skala: 1:666 2/3

Rysunek wielobarwny, papier – karton, wymiary 38,3 x 32,5 cm

Autor: Hans Wichgraf.

Tytuł: *Die sogenannte Schweden-Schanze bei Fordon. Lagen-Plan. Bei Gelegenheit der Untersuchung durch den historischen Verein zu Bromberg: an Ort und Stelle aufgenommen am 11/10.1889 H. Wichgraf, Königlicher Bauinspektor.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Niemieckie Towarzystwo Nauki i Sztuki w Bydgoszczy, sygn. 203.

Reprodukcja: niepublikowany.

10. Fordon. Panorama miasta z lat 1738–1744

Rysunek, tusz, papier (obecnie zaginiony)

Autor: Jerzy Fryderyk Steiner (1704–1766), białoskórnik toruński, rysownik-amator.

Reprodukcja: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzn. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, s. 162, il. 114; Z. Raszeja, *Ostromiecko i okolice*, Bydgoszcz 2002, s. 34, ryc. 16; W. Siwiak, *Źródła archeologiczne do dziejów Żydów fordonskich*, [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*. Zbiór studiów pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011, s. 92, ryc. 1.

11. Fordon. Fragment terenów Wójtostwa ze schematycznym planem miasta 1818

Skala: 1:5000

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 63 x 46 cm

Autor: Johann Friedrich Wegner.

Tytuł: *Brouillon Charte von den Laendereien welche zur Woytostwo Fordon gehören und bisber der Bürger Dorau in emphitentischen Besitz gehabt ex. der beiden Stücke welche Bernhard Engel und Job. Jacob Janke besitzen und auf besondern Plaenen verzeichnet sind, Special vermessen im August 1818 durch Wegner.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA, F 170.

Reprodukcja: niepublikowany.

12. Fordon. Fragment miasta 1861

Skala: 1:1000

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 98 x 44 cm

Autor: Reinhold Nobis, dyrektor więzienia w Fordonie.

Tytuł: *Handzeichnung des südlichen an der Weichsel gelegenen Theiles der Stadt Fordon. Wasserstand der Weichsel nach der Angabe des Fährpächters am 16ten December 1861. 5 bis 6 Zoll an der Null. Fordon den 16ten December 1861 Nobis Oberinspector der Strafanstalt.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA, D 39.

Reprodukcja: niepublikowany.

13. Fordon. Okolice miasta 1901

Skala: 1:5000

Druk barwny, papier, wymiary 100 x 68 cm

Autor: Eugen Siemens, Karl Müller.

Druk: Zakład Litograficzny Bogdan Gisevius, Berlin 1904.

Tytuł: *Weichsel-Strom-Karte von Fordon / Ostrometzko bis Wilhelmshöhe / Groß-Kampe Unter der Leitung und Verantwortlichkeit des Königlichen Landmessers Siemens aufgenommen im Jahre 1901 bei einem Wasserstande von +0,30 bis +0,80 am Pegel zu Fordon durch den Landmessergehilfen Müller. Die Höhen beziehen sich auf N.N.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA, C 20687, Blatt 15.

14. Fordon. Projektowane osiedle w północno-zachodniej partii miasta 1918

Skala: 1:1000

Rysunek czarno-biały, papier – karton, wymiary 47,8 x 38 cm

Autor: Martin Rieckenberg, burmistrz Fordonu (1913–1919).

Tytuł: *Fluchtlinien- und Lageplan der Kleinsiedelung auf dem städtischen Gelände der Stadt Fordon. Maßstab 1:1000, fecit, 3.XI.1918 Dr. Rieckenberg Bürgermeister.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, sygn. 874.

Reprodukcja: niepublikowany.

15. Fordon. Plan miasta 1937

Skala: 1:5000

Rysunek na światłokopii, papier, wymiary 105,5 x 75,5 cm

Autor: Ludwik Sopoński.

Tytuł: *Mapa pogładowa Miasta FORDON w powiecie bydgoskim.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, sygn. 875.

Reprodukcja: niepublikowany.

16. Fordon. Ortofotomapa 2013

Skala: 1:10 000

Piksel 10 cm

Główny Urząd Geodezji i Kartografii.

17. Fordon. Mapa topograficzna 2000

Skala: 1:10 000

Arkusze: N-34-97-C-a-2, N-34-97-C-b-1.

Główny Urząd Geodezji i Kartografii.

18. Fordon. Zdjęcie lotnicze 2013

Piksel: 10 cm

Główny Urząd Geodezji i Kartografii.

A. Zachodnia część miasta.

B. Wschodnia część miasta.

19. Fordon z lotu ptaka 2008–2013

Autor: Marek Chelminiak

A. Grodzisko w Wyszogrodzie, widok ogólny od północnego zachodu.

B. Widok ogólny na miasto od zachodu, na pierwszym planie ujście Brdy do Wisły w Bydgoszczy – Brdujściu (dawny Fordonek).

C. Widok na miasto od północnego zachodu.

D. Widok na miasto od południa, na pierwszym planie Wisła, dalej teren niegdysiejszej Królewskiej Komory Celnej, od 1853 r. zajmowany przez zespół zabudowy więziennej, w głębi kościół parafialny pw. św. Mikołaja oraz przechodzący obok dawny trakt prowadzący w stronę Świecia (dziś ul. Wyzwolenia).

E. Widok na miasto od wschodu, na pierwszym planie zespół zabudowy więziennej, w głębi kościół parafialny pw. św. Mikołaja i fragment zachodniej pierzei rynku.

F. Widok od zachodu na dawną cegielnię firmy „Medzeg”, późniejsze Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej.

FORDON

DESCRIPTION OF MAPS AND VIEWS

1. Fordon. Cadastral map, 1863-1907.

Scale: 1:2 500.

Based on: *Regierungsbezirk Bromberg, Kreis Bromberg, Gemarkung Stadt Fordon Nr. 46. Gemarkungskarte in 1 Blatte. Auf Grund neuer am 24. Februar bis 10. April 1863 bewirkter Aufnahme entworfen im Maßstabe 1:5000. durch den Geometer [Anton] Hesse. Hermann] Schultze Obergemeister.*

Kreis Bromberg. Gemarkung Stadt Fordon. Nr. 46. Gemarkungskarte in 4 Blättern. Blatt 1. Auf Grund neuer am 24. Februar bis 10. April 1863 bewirkter Aufnahme entworfen im Maßstabe 1:5000 durch den Geometer gezeichnet [Anton] Hesse. Abgezeichnet im Oktober 1907. Für die Richtigkeit der Katasterinspektor [Albert] Pfundt S[teu]er.

Multicolor drawing, cardboard, canvas-backed paper.

Historical content: Emanuel Okoń, cartographic content: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska.

Municipal Geodetic Studio in Bydgoszcz, entry no. 28/78

2. Fordon. The spatial development of the town in the 15–20th c.

Scale 1:5 000.

Historical content: Emanuel Okoń, cartographic content: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska.

3. Fordon. The vicinity of the town, 1781/1783–1787.

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size of the sheet 97 x 64 cm.

Author: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743–1806).

Title: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420, Section 34 and 45.

4. Fordon. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, paper, size of the sheet 60 x 45 cm.

A fragment from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020, Sections 118, 119, 126, 127.

5. Fordon. The vicinity of the town, 1798.

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, paper, size 201 x 55 cm.

Author: Wilhelm Westphal (a copy from around 1820).

Title: *Karte von einem Theil des Weichsel Strohms von der Gegend bey Thorn bis bey Moewe mit denen daran befindlichen Niederungen und der angrenzenden Höhe. Nach der im Jahr 1798 revidirten Chartre, copirt und gezeichnet durch Westphal.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, C50545.

6. Fordon. Vicinity of the town, 1896.

Scale: 1:25 000.

Coloured drawing, paper, size 91,5 x 40,5 (89 x 44) cm.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, F 70763.

7. Fordon. The vicinity of the town, 1908–1909.

Scale: 1:25 000.

Black and white print, papier.

Topographic map tiles (Messtischblatt): sheets 2874 („Bromberg”), survey in 1908, published in 1916; 2875 („Fordon”), survey in 1909, published in 1940.

Edition: Preussischen Landesaufnahme, 1916–1940.

Cartographic Collections of the Faculty of Earth Sciences and Spatial Management of Nicolaus Copernicus University, entry no. XI/450/16, XI 451/2.

8. Fordon. The map of the town and its vicinity, 1923.

Scale: 1:100 000; 1:25 000.

Chromatic print, paper, size 56 x 72 cm; the size of the map of Fordon 6,8 x 7,5 cm.

Author: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Printed by a graphic company: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Title: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziale 1:100.000.* Additional maps: of Bydgoszcz, Fordon, Solec Kujawski and Koronowo, scale 1:25 000. The title of the additional map: *Plan szczegółowy miasta FORDONU w podziale 1:25.000.*

The University Library in Toruń, entry no. M–1143.

Reproduction: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 79 (a map tile).

- 9. Fordon. Gord in Wyszogród, 1889.**
 Scale: 1:666 2/3.
 Multicolor drawing, paper – cardboard, size 38,3 x 32,5 cm.
 Author: Hans Wichgraf.
 Title: *Die sogenannte Schweden-Schanze bei Fordon. Lagen-Plan. Bei Gelegenheit der Untersuchung durch den historischen Verein zu Bromberg: an Ort und Stelle aufgenommen am 11/10.1889 H. Wichgraf Königlicher Bauinspektor.*
 The State Archive in Bydgoszcz, German Society of Art and Science in Bydgoszcz, entry no. 203.
 Reproduction: unpublished.
- 10. Fordon. Urban panorama of 1738–1744.**
 Drawing in ink, paper (missing).
 Author: Jerzy Fryderyk Steiner (1704–1766), Toruń's tawer, amateur drawer.
 Reproduction: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzp. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 162, ill. 114; Z. Raszeja, *Ostrometcko i okolice*, Bydgoszcz 2002, p. 34, fig. 16; W. Siwiak, *Źródła archeologiczne do dziejów Żydów fordonskich*, in: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki. Collective volume* ed. by T. Kawski, Toruń 2011, p. 92, fig. 1.
- 11. Fordon. A fragment of the Vogtship with the schematic town plan, 1818.**
 Scale: 1:5 000.
 Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 63 x 46 cm.
 Author: Johann Friedrich Wegner
 Title: *Brouillon Charte von den Laendereien welche zur Woytostwo Fordon gehören und bisber der Bürger Dorau in emphitentischen Besitz gehabt ex. der beiden Stücke welche Bernhard Engel und Job. Jacob Janke besitzen und auf besondern Plaenen verzeichnet sind, Special vermessen im August 1818 durch Wegner.*
 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, F170.
 Reproduction: unpublished.
- 12. Fordon. A part of the town, 1861.**
 Scale: 1:1 000.
 Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 98 x 44 cm.
 Author: Reinhold Nobis, prison warden in Fordon.
 Title: *Handzeichnung des südlichen an der Weichsel gelegenen Theiles der Stadt Fordon. Wasserstand der Weichsel nach der Angabe des Fährpächters am 16ten December 1861. 5 bis 6 Zoll an der Null. Fordon den 16ten December 1861 Nobis Oberinspector der Strafanstalt.*
 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, D 39.
 Reproduction: unpublished.
- 13. Fordon. The vicinity of the town, 1901.**
 Scale: 1:5 000.
 Color print, paper, size of the sheet 100 x 68 cm.
 Author: Eugen Siemens, Karl Müller.
 Printed by: Lithographic company “Bogdan Gisevius”, Berlin 1904.
 Title: *Weichsel-Strom-Karte von Fordon/ Ostrometcko bis Wilhelmshöhe/Groß-Kampe Unter der Leitung und Verantwortlichkeit des königlichen Landmessers Siemens aufgenommen im Jahre 1901 bei einem Wasserstande von +0,30 bis +0,80 am Pegel zu Fordon durch den Landmessergehilfen Müller. Die Höhen beziehen sich auf N.N.*
 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, C20687, Blatt 15.
- 14. Fordon. Planned residential estate in the north-western part of the town, 1918.**
 Scale: 1:1 000.
 Black and white drawing, paper – carton, size 47,8 x 38 cm.
 Author: Martin Rieckenberg, mayor of Fordon (1913–1919).
 Title: *Fluchtlinien und Lageplan der Kleinsiedlung aus dem städtischen Gelände der Stadt Fordon. Maßstab 1:1000, fecit, 3.XI.1918 Dr. Rieckenberg Bürgermeister.*
 The State Archive in Bydgoszcz, Fordon Dossier, entry no. 874.
 Reproduction: unpublished.
- 15. Fordon. Town plan, 1937.**
 Scale: 1:5 000.
 Drawing on blueprint, paper, size 105,5 x 75,5 cm.
 Author: Ludwik Sopoński.
 Title: *Mapa pogładowa Miasta FORDON w powiecie bydgoskim.*
 The State Archive in Bydgoszcz, Fordon Dossier, entry no. 875.
 Reproduction: unpublished.
- 16. Fordon. Ortophotomap, 2013.**
 Scale: 1:10 000.
 Pixel: 10 cm.
 Main Office of Geodesy and Cartography.
- 17. Fordon. Topographic map, 2000.**
 Scale: 1:10 000.
 Sheets: N-34-97-C-a-2, N-34-97-C-b-1.
 Main Office of Geodesy and Cartography.
- 18. Fordon. Air photograph, 2013.**
 Pixel: 10 cm.
 Main Office of Geodesy and Cartography.
 A. Western part of the town.
 B. Eastern part of the town.
- 19. Bird's-eye view of Fordon, 2008–2013.**
 Author: Marek Chelminiak.
 A. Gord in Wyszogród, general view from the north-west.
 B. General view from the west, in the foreground – the estuary of the Brda to the Wisła in Bydgoszcz – Brdujście (former Fordonek).
 C. View from the north-west.
 D. View from the south, in the foreground – the Vistula, the area of the former Royal Customs Chamber, from 1853 occupied by the prison complex; in the background – the parish church of St. Nicholas and an old route to Świecie (today Wyzwolenia street).
 E. View from the east, in the foreground – prison complex, in the background – parish church of St. Nicholas and a fragment of the western frontage of the market square.
 F. View from the west on the former “Medzeg” brickyard, later Bydgoszcz Building Ceramics Company.

WYKAZ ILUSTRACJI I WYKRESÓW

• Na okładce: Fordon. Widok miasta od strony wschodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738-1745, [w:] *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszego połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 162, il. 114)

II. 1. Fordon. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja przed i po przebudowie, ok. 1935. U góry – widok od południa przed przebudową świątyni; u dołu – widok od południowego wschodu po przebudowie kościoła przez architekta Stefana Cybichowskiego z lat 1926–1930 (pocztówka, wyd. L. Ziółkowski, Fordon, wg *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, nr 12)

II. 2. Fordon. Fragmenty miasta: więzienie, most przez Wisłę, kościół ewangelicki oraz świątynia katolicka, ok. 1900 (pocztówka, wyd. B. Schunert, Ober-Stephansdorf, wg *Bydgoszcz 1894–1904. Repriny najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, nr 18)

II. 3. Fordon. Fragmenty miasta: hotel „Vogel” (niegdyś przy ul. Bydgoskiej 31–33; obecnie nieistniejący), most przez Wisłę i kościół ewangelicki, ok. 1898 (pocztówka, wyd. H. Krüger, Fordon, wg *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji widokówek Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, nr 2)

II. 4. Fordon. Ulica Bydgoska – widok ku wschodowi, w głębi widoczna wieża kościoła ewangelickiego, ok. 1910 (pocztówka, wyd. C. Junga, Bromberg, wg *Bydgoszcz 1899–1937. Repriny widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, nr 14)

II. 5. Fordon. Most przez Wisłę – widok ogólny od południowego wschodu, 1893 (fotografia ze zbiorów Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, nr inwentaryzacyjny BZ–F 16,002)

II. 6. Fordon. Most przez Wisłę – przyczółek mostowy od strony miasta, ok. 1900 (fotografia, wyd. B. Abicht, wg *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i repriny widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, nr 5)

II. 7. Fordon. Fragmenty miasta: dworzec kolejowy (u góry) i północna pierzeja ul. Bydgoskiej przy wjeździe na most przez Wisłę z widocznym po lewej budynkiem poczty (u dołu), ok. 1910 (pocztówka, wyd. A. Pohlmann, Fordon, obieg 1923, ze zbiorów Cyfrowej Biblioteki Narodowej Polona)

II. 8. Fordon. Dawna szosa bydgoska – później ulica Bydgoska (obecnie ul. Fordońska), partia wschodnia – widok ogólny na pierzeję północną, ok. 1914 (pocztówka, wyd. Pohlmann's Verlag, Fordon, wg W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, il. 465)

II. 9. Fordon. Fragmenty miasta: poczta, ratusz, za którym widoczna wieża kościoła ewangelickiego, wschodnia partia ulicy Bydgoskiej (wówczas Adolf Hitlerstraße) i południowo-wschodni fragment rynku oraz dawna synagoga (zamieniona w tym czasie na kino), ok. 1940 (pocztówka, wyd. Photo- und Luftbildverlag J. Beck, Stuttgart, wg W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, il. 471)

II. 10. Fordon. Fragment północno-wschodni rynku z pomnikiem z roku 1959, 1967, fot. J. Gardzielewska (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

II. 11. Fordon. Zachodnia część miasta – dzisiejsze rondo dr. Stefana Buxakowskiego przy wjeździe na most przez Wisłę. Po lewej widoczny fragment budynku poczty, w głębi helm wieży kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, po prawej część elewacji frontowej dawnego hotelu Johanna Schulza (obecnie budynek mieszkalny przy ul. Nawigacyjnej 1), 1967, fot. J. Siudecki (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

Wykres 1. Fordon. Liczba ludności w latach 1583–1972

Wykres 2. Fordon. Struktura wyznaniowa ludności w latach 1674–1910

Wykres 3. Fordon. Struktura narodowościowa ludności w latach 1905–1939

Wykres 4. Fordon. Liczba domów w latach 1774–1960

LIST OF FIGURES AND CHARTS

• Cover: Fordon. East view of the town (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745 [in:] *Toruń I miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszego połowy XVIII wieku (zryw. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 162, ill. 114)

Fig. 1. Fordon. Parish church of St. Nicholas before and after rebuilding, around 1935. the top – the view from the south before the reconstruction of the church; the bottom – the view from the southeast after the reconstruction by Stefan Cybichowski, an architect, in the years 1926–1930 (postcard, published by L. Ziolkowski, Fordon, after: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, no. 12)

Fig. 2. Fordon. Fragments of the town: the prison, bridge over the Vistula, Lutheran and Catholic churches, ca. 1900 (postcard, published by B. Schunert, Ober-Stephansdorf, after: *Bydgoszcz 1894–1904. Reprinty najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, no. 18)

Fig. 3 Fordon. Fragments of the town: the hotel „Vogel” ((previously in 31-33 Bydgoska street; currently non-existent), bridge over the Vistula and Lutheran church, ca. 1898 (postcard, published by H. Krüger, Fordon, after: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, no. 2)

Fig. 4. Fordon. Bydgoska street –general view to the east, in the background – the tower of the Evangelical church, ca. 1910 (postcard, published by C. Jung, Bromberg, after: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, no. 14)

Fig. 5. Fordon. Bridge over the Vistula River – general view from the south-east, 1893 (photograph from the collection of Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, inventory number BZ-F 16,002)

Fig. 6. Fordon. Bridge over the Vistula River – bridgehead on the town side, ca. 1900. (photograph, published by B. Abicht, after: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, no. 5)

Fig. 7. Fordon. Fragments of the town: railway station (top) and the northern frontage of Bydgoska Street at the entrance to the bridge over the Vistula with the post office building visible on the left (bottom), ca. 1910 (postcard, published by A. Pohlmann, Fordon, in circulation in 1923, from the collection of the Polona Digital National Library)

Fig. 8. Fordon. Former Bydgoszcz road – later Bydgoska street (now Fordońska street), eastern part – general view of northern frontage, ca. 1914 (postcard, published by Pohlmann's Verlag, Fordon, according to: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, fig. 465)

Fig. 9. Fordon. Fragments of the town: post office, town hall, the tower of the Evangelical church behind the town hall, the eastern part of Bydgoska Street (then Adolf Hitlerstraße) and the south-eastern part of the market square, as well as the former synagogue (converted at that time into a cinema), ca. 1940 (postcard, published by Photo- und Luftbildverlag J. Beck, Stuttgart, according to: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, fig. 471)

Fig. 10. Fordon. North-eastern fragment of the market square with the 1959 monument, 1967, photo by J. Gardzielewska (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

Fig. 11. Fordon. The western part of the town – today's Dr Stefan Buxakowski roundabout at the entrance to the bridge over the Vistula. On the left, a fragment of the post office building; in the background, the spire-steeple of the St. Nicholas parish church; on the right, part of the front elevation of the former Johann Schulz hotel (now a residential building at 1 Nawigacyjna street), 1967, photo by: J. Siudecki (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch”)

Chart 1. Fordon. The number of the population in the years 1583–1972

Chart 2. Fordon. The confessional structure of the population in the years 1674–1910

Chart 3. Fordon. The national structure of the population in the years 1905–1939

Chart 4. Fordon. The number of the houses in the years 1774–1960

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA / CARTOGRAPHIC SECTION